

ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ (ПУЕТ)
Кафедра правознавства

О. В. Горбань

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

для самостійного вивчення навчальної дисципліни
здобувачами вищої освіти першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти зі спеціальності Д 8 Право
галузі знань Д Бізнес, адміністрування та право

Полтава
ПУЕТ
2025

Автор: *О. В. Горбань*, канд. філос. наук, доцент, доцент кафедри правознавства Полтавського університету економіки і торгівлі.

Рецензенти: *Д. Є. Забзалюк*, д-р юрид. наук, професор, завідувач кафедри теорії, історії та конституційного права ННІ права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ;
П. А. Кравченко, д-р філос. наук, професор кафедри культурології, філософії та музеєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

*Рекомендовано до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання в освітньому процесі на засіданні кафедри правознавства ПУЕТ
24 грудня 2024 р., протокол № 5*

Горбань О. В.

Філософія права : навчально-методичний посібник для самостійного вивчення навчальної дисципліни здобувачами вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності Д 8 Право галузі знань Д Бізнес, адміністрування та право / О. В. Горбань. – Полтава : ПУЕТ, 2025. – 175 с. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM).

Відповідальні за зміст навчально-методичного видання автор, рецензенти та завідувач кафедри правознавства *Г. В. Лаврик*

Повне чи часткове відтворення, тиражування, передрук і розповсюдження цього видання без дозволу Полтавського університету економіки і торгівлі **ЗАБОРОНЕНО**

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Навчальна програма навчальної дисципліни.....	11
Тематичний план навчальної дисципліни.....	21
Методичні рекомендації щодо самостійного вивчення навчальної дисципліни.....	23
Модуль 1. Світоглядно-методологічні засади права.....	23
Тема 1. Предмет філософії права.....	23
Тема 2. Методологія філософії права.....	28
Тема 3. Філософія «природного» праворозуміння....	34
Тема 4. Філософія позитивістського праворозуміння.....	39
Модуль 2. Система філософії права.....	45
Тема 5. Правова онтологія.....	45
Тема 6. Правова антропологія.....	50
Тема 7. Правова гносеологія і правова епістемологія.....	54
Тема 8. Правова аксіологія.....	59
Модуль 3. Філософія юридичної практики.....	64
Тема 9. Філософія правопорушення і покарання.....	64
Тема 10. Філософія правотворчості та застосування права.....	69
Тема 11. Філософія правосуддя.....	75
Тема 12. Філософські проблеми права в сучасному суспільстві.....	82
Методичні рекомендації щодо виконання завдань для самостійної роботи здобувачів.....	88
Порядок і критерії оцінювання знань здобувачів.....	93
Перелік питань для підготовки до підсумкового (екзамен) контролю знань здобувачів.....	103
Термінологічний словник.....	110
Список рекомендованих інформаційних джерел.....	141

ВСТУП

Філософія права як наука і навчальна дисципліна виокремилася із загальної філософії з місією застосування її методології для пізнання і тлумачення особливих закономірностей виникнення та розвитку права в суспільстві. Двоїста сутність філософії права полягає, з одного боку, в її самостійному характерові за об'єктом, предметом і методологією на межі філософії та права. З другого боку, це – галузь юридичних наук, яка досліджує розмаїття філософських інтерпретацій смислу, призначення та логіки права, розкриває фундаментальні основи його обґрунтування, що знаходять вияв в онтологічній, епістемологічній, аксіологічній, антропологічній, праксеологічній проблематиці, розглядає світоглядні аспекти взаємозв'язку права та держави, виявляє філософські засади міжнародного права та галузевих юридичних дисциплін, визначає соціокультурні тенденції розвитку права¹.

Програма навчальної дисципліни «Філософія права» укладена відповідно до освітньо-професійної програми «Право» з підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності Д 8 Право галузі знань 08 Право, розробленої на основі Стандарту вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 081 Право галузі знань 08 Право, затвердженого та введенного в дію Наказом Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 р. № 644 з урахуванням змін, внесених Постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 1021 «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти» та після ґрунтовного ознайомлення із зарубіжним досвідом викладання філософії права для бакалаврів юридичних спеціальностей за відсутності єдиних підходів.

¹ Паспорти спеціальностей: постанова президії ВАК України від 8 жовтня 2008 р. № 45-06/7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v45_6330-08.

В одних зарубіжних університетах така дисципліна викладається, а в інших – ні. Водночас у змісті філософії права, яка викладається в університетах Великої Британії та континентальної Європи, є спільне і відмінне. Виявлена спільність полягає в зосередженні уваги на особливостях природно-правового та позитивістського праворозуміння у зв'язку з філософією юридичної практики. Наприклад, в університеті Ексетера, Велика Британія, для бакалаврів соціології та кримінології філософія права (обсягом 15 кредитів ЄКТС) зосереджена на викладанні суперництва позитивізму з природним правом. Водночас у змістовій структурі дисципліни є розділи про філософські проблеми юридичної практики: концепції прийняття судових рішень; юридична аргументація та судові тлумачення; теорія покарань².

В університетах континентальної Європи, наприклад, в університеті Тренто, Італія, викладання філософії права також зосереджене на двох основних концепціях праворозуміння (юридичного позитивізму та природного права). Але їх розгляд в історичній ретроспективі (від витоків правової свідомості на Заході до сучасних концепцій) займає більшу частину контенту на шкоду філософії юридичної практики. Так, для здобувачів спеціальності «Юриспруденція» (одним циклом 5 років) у галузі знань «Економіка, менеджмент і право» усі 3 змістові модулі курсу філософії права (обсягом 9 кредитів ЄКТС) присвячені викладанню еволюції природно-правового і позитивістського праворозуміння аж до сучасної їх кризи³. Для бакалаврів спеціальності «Порівняльне європейське та міжнародне правове дослідження» тієї ж галузі знань чотири з п'яти змістових модулів курсу філософії права (обсягом 9 кредитів ЄКТС) є аналогічними за своїм історико-філософським характером викладання конкурентних концепцій праворозуміння. Тільки в п'ятому

² University of Exeter. Module Information «Philosophy of Law». URL: <https://www.exeter.ac.uk/study/studyinformation/modules/info/?moduleCode=PHL2061&sys=0> (дата звернення: 09.05.2025).

³ Univesita di Trento. Unitrento Giurisprudenza. Presentazione. Percorso di studio anno di immatricolazione 2024/2025. URL: <https://corsi.unitn.it/it/giurisprudenza/il-corso/presentazione> (дата звернення: 12.05.2025).

модулі викладаються окремі філософсько-правові проблеми юридичної практики (юридичний і моральний обов'язок; винесення судового рішення та правова аргументація; глобальна справедливість; фемінізм: гендерна перспектива)⁴. У Мадридському університеті Карлоса III, Хетафе, Іспанія, філософія права викладається для бакалаврів права за порівняно спрощеною програмою (обсягом 3 кредита ECTS) за змістовими модулями «Значення філософії права», «Правовий позитивізм і пост-позитивізм», «Конституційна демократія та судочинство», «Проблеми юридичної етики». Загальна спрямованість змісту визначається цілями: формування правильного розуміння різних концепцій права та врахування кожної з них щодо практичних питань, критичне усвідомлення правового аналізу та розвиток правової діалектики, використання принципів та цінностей як робочих інструментів при тлумаченні права й обговоренні спірних питань права, які мають велике етичне значення⁵.

Український досвід викладання філософії права, порівняно із зарубіжним досвідом, є незначним і суперечливим через домінуючу в правовій системі традиції юридичного позитивізму. У вітчизняних університетах підготовка кадрів юристів ґрунтувалась на проникнутій етатизмом теорії держави і права. Тому нова навчальна дисципліна – філософія права – з 2000-х років утверджувалася в тільки-но створюваній навчальній і навчально-методичній літературі. Типовими зразками стали програма навчальної дисципліни «Філософія права» Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого⁶ та відповідний їй підручник «Філософія права»⁷. Їх зміст зосереджувався на

⁴ Univesita di Trento. Coorte 2024/2025. [28005] – Philosophy of law. URL: https://unitn.coursecatalogue.cineca.it/insegnamenti/2024/50395_648281_92931/2017/50395/10661?coorte=2024&schemaid=8080 (Дата звернення: 11.05.2025).

⁵ Universidad Carlos III de Madrid. Bachelor in law. URL: <https://aplicaciones.uc3m.es/cpa/generaFicha?est=206&plan=397&asig=13595&idioma=2> (дата звернення: 19.05.2025).

⁶ Програма навчальної дисципліни «Філософія права» / уклад. О. Г. Данильян [та ін.]. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого», 2011. 12 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/50> (дата звернення: 12.06.2024).

⁷ Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2017. 208 с.

онтологічному, епістемологічному, аксіологічному, антропологічному аспектах у відриві від проблематики позитивістської юридичної практики. Поодиноким прикладом розгляду окремих проблем філософії юридичної практики був посібник Львівського державного університету внутрішніх справ⁸. Сучасна освітньо-професійна програма «Право» ступеня бакалавра Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого у переліку компонент не передбачає викладання філософії права⁹. Аналогічно, філософія права відсутня серед компонент освітньо-професійної програми Право ступеня бакалавра ряду інших університетів: наприклад, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна¹⁰; Київського національного університету імені Тараса Шевченка¹¹ та ін.

Альтернативними до відзначеної тенденції ігнорування філософії права в сучасних освітньо-професійних програмах Право для ступеня бакалавра є приклади Львівського національного університету імені Івана Франка, Національної академії внутрішніх справ, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Так, у першому з наведених прикладів утвердилось викладання інтегрованого курсу «Теорія та філософія права» обсягом 9 кредитів на першому році навчання¹². Його основою є навчальний посібник П. М. Рабіновича¹³. У другому з

⁸ Актуальні проблеми філософії права : посібник / О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Ященко ; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 612 с.

⁹ Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Освітньо-професійна програма «Право». Харків – 2024. URL: <https://nlu.edu.ua/pershyj-bakalavrskiy-riven-opp-081-pravo/> (дата звернення: 12.05.2025).

¹⁰ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Освітньо-професійна програма Право. Харків, 2024. URL: <https://karazin.ua/osvita/osvtn-programee/backallavrat/> (дата звернення: 12.05.2025).

¹¹ Навчально-науковий інститут права КНУ імені Тараса Шевченка. ОП Право першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної форми навчання – 2025. URL: <https://law.knu.ua/info/osvitnia-prohrama-pravo-bakalavr/> (дата звернення: 12.05.2025).

¹² Начальний план підготовки бакалаврів з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право. 2024 р. URL: <https://law.lnu.edu.ua/academics/bachelor> (дата звернення: 12.05.2025).

¹³ Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посіб. Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

прикладів – філософія права обсягом 4 кредити викладається на першому році навчання бакалаврів¹⁴, у третьому з прикладів – філософія права обсягом 3 кредита викладається на першому році навчання¹⁵.

Зміст програми (силабусу) філософії права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича найбільше відповідає дослідженому авторкою зарубіжному досвіду викладання цієї навчальної дисципліни. Його тематика вдало поєднує вивчення онтології, гносеології, аксіології, антропології, логіки, діалектики, типів праворозуміння та філософії юридичної практики (філософії істини у праві, філософії злочину і покарання, філософії правосуддя, філософії правотворчості та інтерпретації)¹⁶.

Авторка у своїй програмі навчальної дисципліни «Філософія права» синтезувала досліджені зарубіжний і український досвіди та включила до змісту три модулі: перший – «Світоглядно-методологічні засади права» (тема 1 «Предмет філософії права»; тема 2 «Методологія філософії права»; тема 3 «Філософія «природного» праворозуміння»; тема 4 «Філософія позитивістського праворозуміння»); другий – «Система філософії права» (тема 5 «Правова онтологія»; тема 6 «Правова антропологія»; тема 7 «Правова гносеологія і правова епістемологія»; тема 8 «Правова аксіологія»); третій – «Філософія юридичної практики» (тема 9 «Філософія правопорушення і покарання»; тема 10 «Філософія правотворчості та правозастосування»; тема 11 «Філософія

¹⁴ Національна академія внутрішніх справ. Освітньо-професійна програма «Право». Перший (бакалаврський) рівень. Спеціальність 081 Право. Київ, 2024. URL: <https://okor.navs.edu.ua/!%D1%96ve-menyu/akreditacz%D1%96ya/bakalavri-pravo.html> (дата звернення: 12.05.2025).

¹⁵ Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Освітня програма Право підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 081 Право. URL: <https://law.chnu.edu.ua/bakalavr/> (дата звернення: 12.05.2025).

¹⁶ Робоча програма навчальної дисципліни філософії права. Чернівці, 2024 рік. URL: https://drive.google.com/file/d/1k_vsP7E1QoHyJy23LMFq1zB83nie5DyC/view (дата звернення: 12.05.2025).

правосуддя»; тема 12 «Філософські проблеми права в сучасному суспільстві»).

Предметом навчальної дисципліни «Філософія права» є філософське осмислення права у розмаїтті його розуміння і практик реалізації та у взаємозв'язку із суспільним прогресом. На відміну від теорії права як науки про *реальне право*, філософія права *критично оцінює реальне право та прагне до пізнання належних його цінностей і змістів*, таких, якими вони повинні бути відповідно до суспільного прогресу.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Філософія права» здобувачам першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності D 8 Право є формування у них правового світогляду на основі критичного філософського осмислення суцього та належного права у розмаїтті його розуміння і реалізації.

Програмні компетентності відповідно до освітньо-професійної програми:

загальні:

ЗК 1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК 7. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК 8. Здатність бути критичним і самокритичним.

ЗК 10. Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів).

ЗК 11. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства; усвідомлення цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідності його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні;

спеціальні (фахові, предметні):

СК 1. Здатність застосовувати знання з основ теорії та філософії права, знання і розуміння структури правничої професії та її ролі у суспільстві.

СК 3. Цінування та повага до гідності людини як найвищої соціальної цінності, розуміння її правової природи.

СК 8. Здатність застосовувати правові принципи та доктрини.

СК 13. Здатність до критичного та системного аналізу правових явищ.

Програмні результати навчання відповідно до освітньо-професійної програми:

РН 1. Визначати переконливість аргументів у процесі оцінки заздалегідь невідомих умов та обставин.

РН 2. Знати та розуміти міжнародні стандарти прав людини, положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також практику Європейського суду з прав людини.

РН 3. Проводити збір і інтегрований аналіз матеріалів з різних джерел.

РН 6. Оцінювати недоліки і переваги певних правових аргументів, аналізуючи відому проблему.

РН 9. Самостійно визначати ті обставини, у з'ясуванні яких потрібна допомога, і діяти відповідно до отриманих рекомендацій.

РН 12. Доносити до респондента матеріал з певної правової проблематики доступно і зрозуміло.

РН 18. Застосовувати у професійній діяльності основні сучасні правові доктрини, цінності та принципи функціонування національної правової системи.

РН 19. Пояснювати природу та зміст основних правових явищ і процесів.

РН 20. Виокремлювати й аналізувати юридично значущі факти і робити обґрунтовані правові висновки.

Навчальна дисципліна є **обов'язковою**.

Форма підсумкового контролю знань: екзамен.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Модуль 1. Світоглядно-методологічні засади права

Тема 1. Предмет філософії права

Термін «філософія». Особливості філософського пізнання та пояснення світу як основа світогляду людини. Феномен світогляду, його структура, історичні типи і значення в особистому та суспільному житті людини.

Предмет філософії як суб'єктивного відображення світу у поняттях та категоріях. Філософська рефлексія та її предмет. Співвідношення філософії та науки. Основні питання філософії: ставлення мислення до матеріального буття, здатність людського розуму пізнавати реальний світ, стан і розвиток світу.

Матеріалізм, ідеалізм і дуалізм – основні напрями філософського дослідження природи та сутності світу, природи, сутності та призначення людини; системи «людина – світ» у цілому та стану, у якому ця система перебуває.

Гностицизм і агностицизм – два погляди на здатність людського розуму пізнати реальний світ.

Діалектика та метафізика – два погляди на розуміння світу.

Особливості філософського пізнання та пояснення права як основа правового світогляду людини. Правовий і юридичний світогляди як проблема розуміння права.

Предмет філософії права та її об'єкт. Філософсько-правова рефлексія. Основні питання філософії права: що є право?; що є справедливість у праві?; як співвідносяться право і влада?; яка природа права?

Структурування системи філософії права. Співвідношення філософії, філософії права, теорії права та соціології права. Філософія права в системі юридичних дисциплін.

Функції філософії права (світоглядна, методологічна, гносеологічна, аксіологічна, виховна та ін.).

Значення філософії права для формування світогляду та професійних компетентностей юристів.

Тема 2. Методологія філософії права

Методологія філософії права та її рівні: філософський, загальнонауковий, юридичний.

Філософський рівень методології права, його принципи та методи. Метафізичний метод: принципи абсолютного спокою (нерухомості), абсолютної ізоляції (вакууму), зовнішнього поштовху як причини всього існуючого. Категорії сталості, незмінності, постійності. Діалектичний метод: принципи всезагального руху, розвитку, всезагального зв'язку. Категорії буття, руху, розвитку, простору, часу, суперечності, антагонізму, кількості, якості, міри, одиничного і загального, причини і наслідку, форми і змісту, необхідності і випадковості, можливості і дійсності, частини і цілого, системи, структури, елемента та ін.). Гносеологічні категорії: суб'єкт, об'єкт, пізнання, свідомість, розум, об'єктивність, істина, історизм та ін.). Категорії соціальної філософії: суспільство, особистість, соціальна система, соціальний розвиток, соціальна держава та ін.

Філософське обґрунтування права: категоріальне, концептуальне, доказове, методологічне. Способи обґрунтування права: правовий об'єктивізм, правовий суб'єктивізм, правова інтерсуб'єктивність. Види обґрунтування права (міфологічне, релігійне, філософське).

Загальнонауковий рівень методології права. Принципи: когнітивний (пізнавальний), історичний, термінологічний, функціональний, системний, цілісності та примату цілого над складовими частинами, ієрархічності та ін. Методи: порівняльно-історичний; аналізу та синтезу; дедукції й індукції; аналогії; моделювання; узагальнення; синергетичний та ін. Значення законів формальної логіки, логіки силлогізмів, висловлювань, предикатів.

Юридична методологія. Поєднання класичних принципів (об'єктивності, детермінізму, раціональності, історизму і монізму) та некласичних принципів (поєднання об'єктивного і суб'єктивного, раціонального і нерационального, абстрагування від історії, індетермінізму, плюралізму тощо). Принцип справедливості.

вості (на основі панівного у суспільстві уявлення про неї). Філософсько-правовий аспект юридичної логіки.

Трансформаційні перетворення у сучасній методології філософії права. Глобалізація об'єкта і предмета досліджень, їх антропологізація та деформалізація. Постмодернізм. Поліметодологізм. Принцип взаємодоповнюваності методів: метафізики, діалектики, структуралізму, екзистенціалізму, феноменології, герменевтики, лінгвістики, психоаналізу, соціології, психології, психолінгвістики, соціопсихолінгвістики, синергії та ін.

Тема 3. Філософія «природного» праворозуміння

Філософські основи багатоманітності розуміння права. Категорія праворозуміння. Типи праворозуміння як способи здійснення філософсько-правової рефлексії. Поняття типу праворозуміння. Основні типи праворозуміння: природно-правовий і позитивістський.

Становлення і розвиток природного праворозуміння як рефлексія на звичаї та традиції додержавного буття людей. Класичні концепції природного праворозуміння Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля. Філософські основи соціологічного праворозуміння у природно-правових вченнях Б. Спінози, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, К. А. Гельвеція.

Філософсько-правові особливості правового об'єктивізму. Історична школа права у вченнях Г. Гуго, Ф. К. Савін'ї, Г. Ф. Пухта. Марксистська філософія права у вченнях К. Маркса, Ф. Енгельса.

Виникнення та еволюція соціологічних концепцій праворозуміння у вченнях Є. Ерліха, М. Вебера, Р. Паунда, Ж. Гурвича, Т. Парсонса, Н. Лумана, Ю. Габермаса, О. Гьофе.

Сучасні концепції природного права. Феноменологічна концепція права (А. Рейнах). Екзистенціалістська концепція права (М. Мюллер, Е. Фехнер, В. Майхоффер). Герменевтична концепція права (А. Кауфманн, П. Рікьор). Природно-правова тенденція в сучасній аналітичній філософії права (Л. Фуллер, Дж. Фінніс, Дж. Роулз, Р. Дворкін).

Ліберальні демократії як втілення природно-правового праворозуміння.

Тема 4. Філософія позитивістського праворозуміння

Поняття позитивістського (нормативістського, юридико-позитивістського, етатистського) праворозуміння.

Джерела та визначальні принципи юридичного позитивізму.

Становлення юридичного позитивізму: концепція абсолютної влади держави Т. Гоббса; утилітаризм І. Бентама та витоки англійського правового позитивізму.

Основи класичного юридичного позитивізму: позитивна філософія О. Конта; теорія наказів Дж. Остіна; позитивне право як основа правової держави (Rechtsstaat) у К. Бергбома.

Юридичний неопозитивізм: «Чиста теорія права» в нормативізмі Г. Кельзена. Аналітична юриспруденція Г. Харта та юридичний постпозитивізм (екслюзивний та інклюзивний). Суперечності філософсько-методологічного та практичного постпозитивізму у праві.

Переваги і недоліки природно-правового та позитивістського праворозуміння. Проблема інтегрального (інтегративного) праворозуміння.

Модуль 2. Система філософії права

Тема 5. Правова онтологія

Поняття «онтологія», «буття», «правова (юридична) онтологія», «правова реальність», «правова дійсність», «правове життя». Онтологічні основи права. Основне питання правової онтології: специфіка правової реальності та онтологічної структури права.

Право як особлива реальність. «Широке» і «вузьке» значення поняття правова реальність. Правова реальність і правове життя.

Онтологічна структура права. Буття у природному і позитивному праворозумінні. Право в категоріях онтології: «сутність» та «існування», «зміст» і «форма», «можливість» і «дійсність», «належне» і «сущє», «абстрактне» й «конкретне».

Форми буття права: ідея права, закон, правове життя та їх динаміка. Юридичний перформатив і правовий перформанс як форми буття права.

Свобода, справедливість, рівність як буттєва основа змісту ідеї права та її реалізації.

Тема 6. Правова антропологія

Поняття правової антропології, її специфіка, предмет і функції. Основні питання правової антропології. Поняття «образ людини у праві» та «образ права», «правова людина» та «людини юридична».

Природа людини і право. Множинна сутність природи людини. Право як спосіб людського співіснування.

Особистість і право. Філософсько-правове розуміння особистості та процесу її формування. Структура особистості. Поняття «правова особистість» і «юридична особистість».

Антропологічні основи права та їх основні школи: британська, американська, французька. Антропологічно-правові детермінанти процесу правоутворення.

Гуманістична природа права. Співвідношення морального і правового гуманізму. Філософський зміст і обґрунтування прав людини.

Тема 7. Правова гносеологія і правова епістемологія

Поняття правової гносеології та особливості її предмету у контексті різних підходів до обґрунтування. Гносеологія та епістемологія: співвідношення понять. Предмет правової епістемології. Типи правової епістемології (емпіризм, раціоналізм, інтуїтивізм).

Особливості правового пізнання. Гносеологічна структура права. Об'єкт і суб'єкт правового пізнання. Цілі правового пізнання. Категорія істини у правовій гносеології. Концепції істини: класичний та сучасний підходи. Гносеологічні принципи права. Пізнавальна установка (когнітивізм і некогнітивізм). Етапи, рівні і методи пізнання права. Проблема об'єктивності пізнання права.

Особливості правового мислення та проблема розуміння права. Суб'єкт розуміння як джерело правових смислів. Правова реальність як об'єкт і предмет розуміння. Правова гносеологія (епістемологія) та правова герменевтика: відмінність пізнання і розуміння права. Проблема інтерпретації правових текстів. Герменевтичні методи «пошуку» права. Необхідність поєднання методів герменевтики та соціопсихолінгвістики у процесі розуміння права. Проблеми імплементації міжнародного права в національному праві у контексті герменевтики та соціопсихолінгвістики. Мета і результат герменевтичного розуміння права.

Парадигми права та політико-правові доктрини у гносеології й епістемології права.

Тема 8. Правова аксіологія

Цінність як поняття філософської аксіології. Критерії цінності. Суб'єктивна сторона й об'єктивний характер цінності. Філософські підходи до обґрунтування цінностей.

Право як цінність у загальній класифікації цінностей. Ціннісні основи права. Відносна й абсолютна цінність права. Основні форми буття цінностей в аксіології права: суспільні цільові цінності та ідеали, предметно втілені цінності, особисті (чи екзистенціальні) цінності. Правова цінність. Ціннісна правова оцінка. Ціннісна правова орієнтація. Ціннісна правова установка.

Різноманітність аксіологічних підходів та основні аксіологічні концепції.

Свобода як правова цінність. Свобода юридична і фактична, внутрішня і зовнішня, негативна і позитивна. Свобода як правова цінність у класичній і неокласичній європейській філософії. Покоління прав людини як філософська категорія ступеней свободи.

Справедливість як головна правова цінність і провідне поняття сучасної філософії права. Два види справедливості: розподільча і врівноважуюча (зрівнююча). Критерії правової справедливості. Справедливість як правова цінність у класичній і

неокласичній європейській філософії. Проблема універсальної справедливості.

Універсальне та культурно-особливе в ціннісному змісті права: основні концепції і проблема гармонії. Загальне благо як правова цінність. Взаємозв'язок і співвідношення правових цінностей (свобода, справедливість, рівність, права людини, загальне благо).

Модуль 3. Філософія юридичної практики

Тема 9. Філософія правопорушення і покарання

Філософсько-правове осмислення девіантної поведінки. Метафізичний і діалектичний підходи до аналізу сутності девіантної поведінки, умов і факторів її формування. Сфера девіантної поведінки та проблеми її мінімізації.

Онтологія правопорушення. Феномен правопорушення в «порушенні норми» і заподіянні шкоди співприсутності Іншого у їхньому спільному бутті-в-світі. Негативна онтологія права (неправо) в «досвіді правопорушення». Онтологічний результат вчинення правопорушення. Антиномічний підхід до проблеми правопорушення: гетерономія та гетерономні імперативи в антиномійних ситуаціях. Правопорушення і злочин у контексті онтологічного (Аристотель, Р. Оуен, Е. Дюркгейм, П. Сорокін), антропологічного (Ч. Ломброзо), аксіологічного (концепція аномії Р. Мертон), кримінологічного (теорія стигми Ф. Танненбаума, Е. Саттерленда) осмислення.

Філософське осмислення покарання. Ідея покарання та її інтерпретації в різних типах праворозуміння. Філософсько-правове розуміння мети покарання. Основні теорії покарань: теорія ретрибутивізму і теорія консеквенціалізму. «Справедливе» покарання у філософії права та проблема смертної кари. Філософсько-правовий аспект позбавлення волі як типу покарання. Ідея справедливості в концепції відновлювального правосуддя. Правовий, моральний і теологічний аспекти покарання у контексті реалізації справедливості: проблематика необхідності і можливості прощення та примирення.

Тема 10. Філософія правотворчості та застосування права

Істина в юридичній практиці. Правова практика як критерій правової істини. Особливості пізнання правової істини в контексті юридичної практики. Доктринально-догматична проблематика позитивного права та пошуки істини у правотворчості і застосуванні права.

Проблематика істини у правотворчості. Проблема істини у правотворчості як предмет філософсько-правового дискурсу. Основні аспекти істинності норм права. Істинність норм права у концептуальному дискурсі філософів: проблеми відповідності норми права суцїї і належній правовій реальності; прескриптивний і дескриптивний аспекти норм права; внутрішня і зовнішня істинність норм права. Проблеми розуміння норм права та роль герменевтичних практик.

Проблематика істини у застосуванні права. Філософсько-методологічне підґрунтя різних концептуальних підходів до розуміння сутності кримінального процесуального доказування. Мета кримінального процесуального доказування у філософсько-правовому дискурсі. Полярність і конвергенція об'єктивності та суб'єктивності у кримінальному провадженні. Філософсько-правова оцінка злочину як встановлення істини.

Проблеми розуміння актів застосування права та роль герменевтичних практик.

Правотворча і правозастосовна практики як критерії істинності права в його суцюзому і належному аспектах.

Тема 11. Філософія правосуддя

Об'єкт і проблематика філософсько-правового дослідження правосуддя. Правосуддя і судочинство. Філософсько-правові аспекти методології дослідження правосуддя: дескриптивний, атрибутивний, сутнісний, есенціальний та екзистенціальний підходи в дослідженні правосуддя. Співвідношення ідеї права та її судового здійснення, співвідношення та розмежування права і закону як основні аспекти філософії правосуддя. Судова

герменевтика в аспектах «широкого герменевтичного кола», текстуалізму, контекстуалізму, інтерпретивізму. Філософія правосуддя як напрям філософії права.

Ідея правосуддя в історії філософсько-правової думки Платона, Аристотеля, Г. Гроція, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-П. Марата, А. Гамільтона, Г.-В.-Ф. Гегеля, Р. фон Ерінга, Г. Кельзена, Г. Радбруха, А. В. Дайсі, Г. Л. А. Харта, Р. Дворкіна, К. Косіо та ін.

Філософсько-правова проблематика здійснення правосуддя. Самосуд і правосуддя: антиномія форми та смислів у здійсненні ідеї правосуддя. Феномен самосуду в контексті праворозуміння та ідеї поновлення права. Самосуд і колізії у праві. Самосуд у контексті «правосуддя пильності» й відновлення права. Правосуддя і судочинство: діалектика змісту та форми. Право та закон: анулювання закону судом присяжних як здійснення судової влади народом. Мета і метод правосуддя.

Здійснення правосуддя: герменевтичний підхід. Поняття та особливості судової аргументації. Судова інтерпретація факту. Судове доказування та встановлення істини в суді. Гносеологічні засади встановлення істини в судовій справі. Судове праворозуміння. Судове правотлумачення та правозастосування. Правосуддя і судова правотворчість.

Правосуддя як справедливе судочинство. Концепція природної справедливості у правосудді. Особливості втілення ідеї справедливості в судочинстві. Ідея справедливості в концепції відновлювального правосуддя та її здійснення.

Правосуддя як критерій істинності права в його сущому і належному аспектах.

Тема 12. Філософські проблеми права в сучасному суспільстві

Філософсько-правове осмислення впливу глобалізації на право. Правова глобалізація та формування глобального права. Правова інтеграція, правова інтернаціоналізація та правова імплементація. Способи правової інтернаціоналізації: рецепція,

гармонізація та уніфікація. Конфліктогенний потенціал правової уніфікації у цивілізаційному і національному аспектах. Правова інкорпорація і правова трансформація, міжнародний і міждержавний аспекти у правовій імплементації. Тенденція політизації права та формування політичного права. Зниження і скорочення традиційних функцій національних держав і передача їх на наднаціональний рівень. Тенденції локалізації та глокалізації у праві. Тенденція гуманізації права і покарань за правопорушення.

Проблеми поєднання національного й універсального у праві. Правовий плюралізм і проблема конфлікту цивілізацій і націй як загроза глобалізації. Філософсько-правовий вимір міжнародного правосуддя та західних напрямків і концепцій прийняття судового рішення.

Філософсько-правове осмислення проблематики робототехніки та штучного інтелекту, метаморфоз гендерних відносин. Проблематика наділення штучного інтелекту правовою суб'єктністю. Парадигми гуманізму та постгуманізму. Сучасні філософські проблеми права і влади в контексті антропоцентризму і глобальних екологічних загроз, масових міграцій і мультикультуралізму, космополітизму та проблем національної ідентичності в демократичних суспільствах.

Філософські проблеми правотворчості, правозастосування та правової реформи в Україні в євроінтеграційній перспективі.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«Філософія права» для здобувачів денної форми
навчання ступеня вищої освіти бакалавр

№ з/п	Назва модулів і тем навчальної дисципліни	Кількість годин за видами занять			
		разом	аудиторні заняття		поза- аудиторні заняття
			лекції	семінарські	самостійна робота
Модуль 1. Світоглядно-методологічні засади права					
1	Предмет філософії права	8	2	2	4
2	Методологія філософії права	6	2	–	4
3	Філософія «природного» праворозу- міння	8	2	2	4
4	Філософія позитивістського праворозуміння	8	2	2	4
	Разом	30	8	6	16
Модуль 2. Система філософії права					
5	Правова онтологія	6	2	–	4
6.	Правова антропологія	8	2	2	4
7	Правова гносеологія та правова епістемологія	8	2	–	6
8	Правова аксіологія	8	2	2	4
	Разом	30	8	4	18
Модуль 3. Філософія юридичної практики					
9	Філософія правопорушення і покарання	6	–	2	4
10	Філософія правотворчості та застосування права	8	–	–	8
11	Філософія правосуддя	8	–	–	8
12	Філософські проблеми права в сучасному суспільстві	8	2	2	4
	Разом	30	4	4	24
	Усього з курсу	90	18	14	58

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«Філософія права» для здобувачів заочної форми
навчання ступеня вищої освіти бакалавр

№ з/п	Назва модулів і тем навчальної дисципліни	Кількість годин за видами занять			
		разом	аудиторні		позаау- диторні
			лекції	семінарські	самостійна робота
Модуль 1. Світоглядно-методологічні засади права.					
1	Предмет філософії права	8	2	–	6
2	Методологія філософії права	6	–	–	6
3	Філософія «природного» праворозуміння	8	–	2	6
4	Філософія позитивістського праворозуміння	8	–	2	6
	Разом	30	2	4	24
Модуль 2. Система філософії права					
5	Правова онтологія	6	–	–	6
6	Правова антропологія	8	2	–	6
7	Правова гносеологія та правова. Епістемологія	8	2	–	6
8	Правова аксіологія	8	–	2	6
	Разом	30	4	2	24
Модуль 3. Філософія юридичної практики					
9	Філософія правопорушення і покарання	10	2	–	8
10	Філософія правотворчості та застосування права	6	–	–	6
11	Філософія правосуддя	8	–	–	8
12	Філософські проблеми права в сучасному суспільстві	6	2	–	4
	Разом	30	4	–	26
	Усього з курсу	90	10	6	74

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО САМОСТІЙНОГО ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Модуль 1. Світоглядно-методологічні засади права

Тема 1. Предмет філософії права

Основні поняття: філософія, світогляд, наука, філософія права, правовий і юридичний світогляди, філософська рефлексія, філософсько-правова рефлексія, предмет філософії, предмет філософії права, об'єкт філософії права.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Вивчення теми слід почати з осмислення змісту та співвідношення понять «*філософія*» та «*філософія права*».

Поняття «*філософія*» розкривається через послідовне вивчення таких його складових як походження та значення терміну (назви), з'ясування його сучасного змісту, значення та сенсу в людській життєдіяльності.

Повнота осмислення обсягу поняття «*філософія*» потребує з'ясування його взаємозв'язків із поняттями «*світогляд*» та «*наука*» на предмет спільного і відмінного між ними. Зокрема у їх змісті, меті і методах, структурі та значенні в особистому й суспільному житті людини.

Особливості *предмету філософії* рекомендується вивчити через засвоєння таких його понятійно-категоріальних складових як *філософська рефлексія* та основні питання: *мислення* у його відношенні до матеріального й духовного буття людей; *розум* та його здатність пізнавати людьми реальний стан і розвиток світу; *матеріалізм*, *ідеалізм* і *дуалізм* як основні напрями філософського дослідження; *гностицизм* і *агностицизм* як два погляди на здатність людського розуму пізнати реальний світ; *діалектика* і *метафізика* як два погляди на розуміння світу.

Особливості філософського пізнання та пояснення права рекомендується вивчати, насамперед, через з'ясування сутності самого феномену права. Зокрема ця особливість пов'язана з сутністю людини як суб'єкта пізнання і творця права. У людині

розрізняють *фізичне тіло і душу (дух)*, тобто предметну форму і *духовно-ідеальну сутність*. У праві також проявляються *предметна і духовна сутності*, за якими історично закріпилися назви «*позитивне право*» і «*природне право*». Спеціальне вивчення цих складових права передбачено в окремих темах курсу філософії права. Для початку достатньо засвоїти походження та значення цих термінів. Це необхідно для розуміння відмінності теорії права як науки про *реальне право* від філософії права як *критичної оцінки реального права та прагнення до пізнання належних його цінностей і змістів*, таких, якими вони повинні бути.

Повнота осмислення обсягу поняття «філософія права» потребує з'ясування його взаємозв'язку із поняттями «*правовий світогляд*» та «*юридичний світогляд*». Особливості змісту цих понять визначаються співіснуванням двох варіантів бачення світу права. Це дві *інтерпретації* правосвітогляду, основу яких складає різне відношення до ролі держави в праві. Але вони *співіснують*, як і два основних правових явища – *позитивне та природне право*. Закономірність їх співіснування обумовлена притаманним соціально неоднорідному суспільству *плюралізмом розуміння права залежно від неоднорідних потреб і інтересів* окремих людей та розмаїття їх об'єднань, організацій, історичних спільностей.

Особливості *предмета філософії права* рекомендується вивчити через засвоєння таких його понятійно-категоріальних складових як *філософсько-правова рефлексія* та основні питання філософії права в розмаїтті їх рефлексивного бачення та інтерпретацій. Зокрема: *що є право?; що є справедливість у праві?; як співвідносяться право і влада?; яка природа права?* Насамперед необхідно з'ясувати особливість філософсько-правової рефлексії на відміну від філософської. Для цього рекомендується осмислити характеристику німецьким філософом права О. Гьоффе *двох складових філософсько-правової рефлексії* – *критичного аналізу існуючого права в державі та критичного самоаналізу методом обговорення (дискурсу)*. Також важливо для розуміння предмета філософії права зрозуміти особливості

його взаємозв'язку з *об'єктом філософії права*. Тому слід опрацювати інформацію про складові цього об'єкта за його формою, змістом, ієрархією.

Питання про структурування системи філософії права рекомендується вивчати в *широкому його розумінні*, як динамічний процес в цивілізаційно-неоднорідному світі, та у *вужькому розумінні* конкретно-змістовних структурувань залежно від філософсько-правових учень у їх розвитку разом із розмаїттям об'єктів філософії права в різних країнах.

Осмислення неоднозначності підходів до структурування філософії права як цілком відповідних філософсько-правовій рефлексії має посприяти узагальненню усієї сукупності інформації до теми. Зокрема й засвоєнню інформації про співвідношення філософії, філософії права, теорії права та соціології права, про місце філософії права в системі юридичних дисциплін. Основний висновок унаслідок проведеної роботи має приводити здобувачів до розуміння *поліваріантності* можливих відповідей унаслідок, *по-перше*, спільних загальних рис і особливостей предметів філософії, філософії права, теорії права та соціології права. *По-друге*, особливого статусу філософії права як критичної рефлексії не тільки на чинне (існуюче) право, яке узагальнюється в теорії права, а й на саму *теорію права*, обмежену *об'єктом позитивного права*. *По-третє*, можливостей структурування філософії права в окремих її основних питаннях на спеціалізовані підрозділи: філософія правотворчості, філософія правозастосування, філософія злочину і покарання з відповідними предметами дослідження.

Порівняно прості для засвоєння питання про функції філософії права та її значення у формуванні необхідних юристам компетентностей мають підсумувати підготовку всього матеріалу по темі. За орієнтир загального висновку рекомендується осмислити слова британського філософа права Г. Харріса, за якими філософія права «... не є частиною підготовки юриста як юриста, її існування, я думаю, пов'язане з більш важливим завданням – підготовки юриста як громадянина і *громадянина як критика права*».

План лекційного заняття

1. Термін «філософія». Особливості філософського пізнання та пояснення світу.
2. Філософське осмислення та пізнання права, предмет філософії права.
3. Система та функції філософії права.
4. Філософія права в системі юридичних дисциплін.

План семінарського заняття

1. Основні питання філософії та напрями філософського дослідження.
2. Об'єкт, предмет і основні питання філософії права.
3. Філософський та юридичний аспекти права, їх спільність, відмінність і особливості.

Питання для самостійного опрацювання

1. Феномен світогляду, його структура, історичні типи і значення в особистому та суспільному житті людини.
2. Співвідношення філософії та науки.
3. Значення філософії права для формування світогляду юристів та для правотворчої, правозастосовної, правоохоронної, правоосвітньої діяльності.

Практичні навчальні завдання до самостійної роботи

1. Проведіть порівняльний аналіз понять «філософія» та «філософія права» на предмет спільних і відмінних ознак. Результати викласти в таблиці за формою:

Поняття	Спільні ознаки	Відмінні ознаки
Філософія		
Філософія права		

2. Проведіть порівняльний аналіз понять «філософська рефлексія» та «філософсько-правова рефлексія» на предмет спільних і відмінних ознак. Результати викласти в таблиці за формою, аналогічною до першого завдання.

3. Проведіть порівняльний аналіз понять «правовий світогляд» та «юридичний світогляд» на предмет спільних і відмінних ознак. Результати викласти в таблиці за формою, аналогічною до попередніх завдань.

4. Проведіть порівняльний аналіз понять «предмет філософії права» та «об'єкт філософії права» на предмет спільних і відмінних ознак. Результати викласти в таблиці за формою, аналогічною до попередніх завдань.

5. Сформулюйте ключові слова (чи одне слово) до характеристики особливості філософії права у порівнянні з теорією права.

Тести

1. *У чому полягає сенс філософії?*
 - а) формуванні світогляду;
 - б) мудруванні;
 - в) пошуку істини;
 - г) формуванні наукового світогляду.
2. *Як співвідносяться поміж собою філософія та теорія?*
 - а) у філософії теорія є різновидом достовірного знання про навколишній світ;
 - б) філософія є вищою формою теорії;
 - в) філософія і теорія тотожні в узагальненні знань про світ;
 - г) філософія є основою формування теоретичних знань.
3. *У чому полягає сенс філософії права для юристів при вивченні ними теорії права?*
 - а) логічному методі тлумачення права;
 - б) критиці діючого права в аспектах його невідповідності належному праву;
 - в) формуванні універсального права;
 - г) доповненні теорії права досвідом реалізації різних теорій.

4. *Що розуміється під поняттям «правовий світогляд»?*
- а) одна з форм юридичного світогляду;
 - б) погляд людини на світ в аспекті взаємної відповідності теорії і практики права;
 - в) погляд людини на світ права в аспекті його відповідності її належним потребам;
 - г) синонім поняття «юридичний світогляд».
5. *У чому полягає сутність філософсько-правової рефлексії?*
- а) пізнанні права як реальності;
 - б) пізнанні права як істини;
 - в) пізнанні права таким, яким воно є;
 - г) пізнанні права таким, яким воно має бути.

Теми презентацій

- 1. Філософія права у вищій юридичній освіті.
- 2. Феномена права як об'єкт філософсько-правової рефлексії.
- 3. Співвідношення філософії, філософії права та теорії права.

Інформаційні джерела: 1) обов'язкові інформаційні джерела зі списку до цього посібника; 2) теоретичні матеріали до теми 12; 3) додаткові джерела з рекомендованого до посібника списку за вільним вибором здобувачів та із самостійно підібраних інформаційних ресурсів.

Тема 2. Методологія філософії права

Основні поняття: методологія, рівні методології, філософська методологія права, загальнонаукова методологія права, формальна логіка, неформальна логіка, юридична логіка, юридична методологія, постмодернізм, поліметодологізм.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Вивчення теми визначається багаторівневим характером її змісту. Необхідно зрозуміти, що обумовлює поєднання у дослідженні права філософського, загальнонаукового та юридичного

методологічних рівнів і в чому полягають особливості та значення кожного з них.

Під час вивчення теми доцільно спиратися на загальне розуміння поняття «методологія», здобуте при вивченні попередніх навчальних дисциплін. Опанування сутності, змісту та значення філософського рівня методології права має засновуватися на розумінні особливості філософського пізнання та пояснення права як окремого предмета правознавства (яке сформувалося у підсумку вивчення першої теми).

Конкретика обсягу поняття «філософська методологія права» полягає в єдності та конкуренції двох основних її методів: метафізичного і діалектичного. Проблематику їх співвідношення доцільно вивчати, *по-перше*, шляхом послідовного засвоєння змісту принципів і категорій кожного методу та, *по-друге*, наступного порівняльно-аналітичного осмислення можливостей і специфіки застосування цих методів у праві. Щодо першої складової цього процесу, метафізичного методу, необхідно осмислити сутність і зміст принципів абсолютного спокою (нерухомості), абсолютної ізоляції (вакууму), зовнішнього поштовху як причини всього існуючого; категорій сталості, незмінності, постійності. Зміст діалектичного методу набагато змістовніший: це, зокрема, принципи всезагального руху, розвитку, всезагального зв'язку; категорії буття, руху, розвитку, простору, часу, суперечності, антагонізму, кількості, якості, міри, одиничного і загального, причини і наслідку, форми і змісту, необхідності і випадковості, можливості і дійсності, частини і цілого, системи, структури й елементу тощо). Також слід усвідомити гносеологічні категорії: суб'єкт, об'єкт, пізнання, свідомість, розум, об'єктивність, істина, історизм та ін.); категорії соціальної філософії: суспільство, особистість, соціальна система, соціальний розвиток, соціальна держава та ін.

Можливості та необхідність застосування метафізичного і діалектичного методів у праві доцільно розглянути за рекомендованими теоретичними матеріалами до теми, зокрема: 1) в аспекті порівняння методологічної доказовості застосування принципів і категорій метафізики й діалектики до обґрунтова-

ності позитивістських і природно-правових концепцій сутності та змісту права; 2) в аспекті еволюції двох протилежних способів обґрунтування права – правового об’єктивізму та правового суб’єктивізму й спробах обґрунтування третього способу – правової інтерсуб’єктивності; 3) в аспекті порівняння світоглядних видів обґрунтування права: міфологічного, релігійного, філософського.

За аналогічною схемою сутності та змісту принципів і категорій слід засвоїти матеріал щодо загальнонаукового рівня методології права. Особливістю цього методологічного рівня щодо права є *формальна логіка*. Вона поєднує в собі загальнонауковий і філософський потенціали та відноситься в різних інформаційних джерелах до обох рівнів. Проте, так чи інакше, її закони і категорії застосовуються у правотворчості (зокрема в юридичній техніці) та в правозастовній практиці розслідування злочинів, правосуддя. Для кращого осмислення методологічної ролі в праві формальної логіки рекомендується опрацювати статтю Т. Дудаш «Логічний підхід до правової аргументації» з рекомендованого до цього питання теоретичного матеріалу [76].

Питання про юридичну методологію, як спеціальний рівень методології філософії права, складне для засвоєння в силу його новизни і дискусійного характеру в Україні. Водночас методологічною реальністю в сучасному праві стало застосування *некласичних принципів його дослідження*: поєднання об’єктивного та суб’єктивного, раціонального та нераціонального, абстрагування від історії, індетермінізм та плюралізм. Сутність і зміст цих принципів необхідно пізнати і зрозуміти у зв’язку з обумовлюючими їх появу особливостями епохи *постмодернізму*. Це широкі за змістом поняття рекомендується пізнати у вузькому, філософсько-правовому сенсі, за відповідним теоретичним матеріалом до цього питання теми. Відтак це полегшить розуміння феномену *юридичної логіки* (як виду *неформальної логіки*) в юридичній методології права. Методологічну роль юридичної логіки рекомендується осмислити на прикладах неформальних стандартів, критеріїв, процедур аналізу, інтерпретації, оцінки, критики чи конструювання правової аргументації

(за теоретичними матеріалами до цього питання теми: Тягло О. В. «Логіка юридичних міркувань»; Драч Д. «Юридична логіка: філософсько-правовий аспект»; Уварова О. Силогістична модель правового обґрунтування: між традицією і реальністю) [74, 244, 247].

Загальне розуміння трансформаційних перетворень у методології філософії права епохи постмодерну рекомендується осмислювати на основі вивчення сутності та наслідків характерних цій епосі тенденцій глобалізації, деформалізації й антропологізації. Зокрема, в об'єкті і предметі правових досліджень.

У підсумку вивчення теми слід засвоїти сутність і зміст поняття «поліметодологізм» у філософії права, яке має сформулювати творче розуміння теорії та практики правознавчої спеціальності. Основою такого розуміння має стати принцип взаємодоповнюваності методів пізнання та розуміння права.

План лекційного заняття

1. Методологія права та її рівні.
2. Філософська методологія права.
3. Юридична методологія.
4. Трансформаційні перетворення у сучасній методології філософії права.

Питання для самостійного опрацювання

1. Загальнонаукова методологія права.
2. Способи і види філософського обґрунтування права.
3. Формальна і неформальна логіки в методології права.

Практичні навчальні завдання до самостійної роботи

1. У чому полягає конкурентна несумісність метафізичного і діалектичного методів у філософії права та в чому вони можуть взаємно доповнювати один одного? Аргументуйте з посиланням на використані інформаційні джерела.

2. Зробіть порівняльний аналіз переваг і недоліків формальної логіки у методології права та систематизуйте їх у довільної форми схемі чи таблиці.

3. Зробіть порівняльний аналіз переваг і недоліків неформальної юридичної логіки у методології права та систематизуйте їх у довільної форми схемі чи таблиці.

4. Аргументуйте власну позицію щодо юридичної логіки в методології філософії права на основі порівняльного аналізу опрацювання рекомендованих інформаційних джерел: Уварова О. Силогістична модель правового обґрунтування: між традицією і реальністю; Дудаш Т. Логічний підхід до правової аргументації; Тягло О. В. Логіка юридичних міркувань; Драч Д. Юридична логіка: філософсько-правовий аспект [76, 244, 247].

5. У чому полягає принципова відмінність постмодерністської філософсько-правової парадигми від модерністської? Складіть порівняльну таблицю за формою:

Характерні відмінні ознаки	Постмодернізм	Модернізм

Прокоментуйте таблицю та аргументуйте власну позицію за результатами аналізу.

6. Проаналізуйте тенденції глобалізації, деформалізації й антропологізації об'єкта і предмета сучасних правових досліджень на предмет переваг і недоліків тих чи тих методологічних підходів у довільної форми схемі чи таблиці. Аргументуйте власну позицію за результатами аналізу.

Тести

1. До якого виду об'єктивістського обґрунтування права належить твердження про його виникнення з надр народного духу?

- а) юридичного біологізму;
- б) юридичного економізму;
- в) історичної школи права;
- г) соціологічного об'єктивізму.

2. У чому проявляється інтерсуб'єктивний підхід до обґрунтування ідеї права?

- а) плюралізу теорій справедливості;
- б) філософії цінностей;

- в) орієнтації на свободу і творчу активність суб'єкта;
- г) обґрунтуванні зв'язку права з соціальним буттям.

3. *Що розуміється під формулюванням «до- і поза юридичні права, свободи й обов'язки людини»?*

- а) персоналістичні права, свободи й обов'язки людини;
- б) системні права, свободи й обов'язки людини;
- в) буттєві права, свободи й обов'язки людини;
- г) індетермінізовані права, свободи й обов'язки людини.

4. *До якої тенденції трансформації сучасної методології філософії права належить ослаблення правової визначеності юридичного регулювання?*

- а) антропологізації;
- б) деформалізації;
- в) глобалізації;
- г) поліметодологізації.

5. *У чому проявляється тенденція глобалізації предмета і метода філософії права?*

- а) комплексному підході до дослідження права та держави;
- б) зростанні значення суб'єктивних чинників правових досліджень;
- в) врахуванні раціональних і нераціональних елементів у правових дослідженнях;
- г) актуалізації порівняльно-правових досліджень.

Теми презентацій

1. Постмодерністська філософсько-правова методологія.
2. Юридичний рівень методології філософії права.
3. Інтерсуб'єктивний спосіб обґрунтування права.

Інформаційні джерела: 1) обов'язкові інформаційні джерела зі списку до цього посібника; 2) теоретичні матеріали до теми 12; 3) додаткові джерела з рекомендованого до посібника списку за вільним вибором здобувачів та із самостійно підібраних інформаційних ресурсів.

Тема 3. Філософія «природного» праворозуміння

Основні поняття: право, праворозуміння, типи (види) праворозуміння, «природне» праворозуміння, позитивістське праворозуміння, інтегральне (інтегративне) праворозуміння, класичне «природне» праворозуміння, соціологічне праворозуміння, правовий об'єктивізм, історична школа права, неокантіанська концепція праворозуміння, неогегельянська концепція праворозуміння, феноменологічна концепція праворозуміння, екзистенціалістська концепція праворозуміння, герменевтична концепція праворозуміння.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Основою вивчення цієї та наступної теми є категорія «праворозуміння». Осягнути її сутність, зміст і значення у правознавстві найкраще допоможе виявлення первинних значень слова «право» у різноманітних мовах народів світу. Для цього рекомендується ознайомитися з результатами дослідженням Т. Дудаш (дивіться Теоретичний матеріал до теми). Головне в них – *причини плюралізму розуміння права*, які віддавна залишаються постійно притаманними людській свідомості. Відтак категорія «праворозуміння» вживається для фіксації *факту неоднозначної філософсько-правової рефлексії* такого ж *неоднозначного її об'єкта – права*.

Відповідно цьому факту стане зрозумілою логіка класифікації науковцями *типів* (в інших варіантах – *видів*) праворозуміння. Під час вивчення відповідного теоретичного матеріалу виявиться факт *розбіжності кількості типів (видів)* загалом і в сучасній філософії права зокрема. Між обома фактами є причинно-наслідковий зв'язок. Проте *узагальнюючи* матеріал все ж виокремлюють *два основні типи – природно-правовий і позитивістський*. Кожен із них диференціюється на підтипи (чи підвиди) у процесі історичного і цивілізаційного розвитку самого права та його філософської рефлексії. Між окремими типами й особливо сучасними підтипами помітні взаємозапозичення та взаємозв'язки як відображення еволюції й урізноманітнення права та наук про нього.

Розуміння права як явища, властивого природі людини і людського суспільства, виникло в далекому історичному минулому і тому належить до *традиційного праворозуміння*. З усього розмаїття природно-правових концепцій до вивчення пропонуються, насамперед, *класичні концепції* Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля. Для кращого розуміння цих класиків рекомендується прослідкувати еволюцію та *розвиток* у їх ученнях «природного» праворозуміння, виокремлюючи в довільній формі схем чи таблиць *спільні погляди* мислителів і оригінальні *нові ідеї* кожного з них.

Водночас при вивченні класичного «природного» праворозуміння важливо осмислити закономірність його диференціації на особливі підтипи. Зокрема два основних: *соціологічного праворозуміння* та *правового об'єктивізму*. Їх філософські основи виникли з надр класичного «природного» праворозуміння. Зокрема, вивчаючи вчення одного з його представників Б. Спінози, слід звернути увагу на його ідею *переходу людей від природного стану до соціального через розподіл праці у процесі трудової діяльності*. Спеціалізація трудової діяльності, стверджував Б. Спіноза, набагато тісніше пов'язує людей в єдине громадянське суспільство, ніж усі створені ними закони про правила суспільного життя. Ш.-Л. Монтеск'є у філософському трактаті «Про дух законів» теж пов'язував концепцію природного права із соціологічною концепцією. Зокрема слід звернути увагу на *два види законів*, які він розрізняв у життєдіяльності людей. Ж.-Ж. Руссо виділив *інститут приватної власності як передумову поділу суспільства на бідних і багатих та їх боротьби на підставі протилежних інтересів*. Відтак він створив ідейні основи для виникнення об'єктивістської філософсько-правової школи марксизму висновками: про можливість нав'язувати багатими усьому суспільству своє розуміння правди і прав; про народний суверенітет на основі знищення приватної власності, яка розділяє суспільство на ворожі класи. Ще далі від «природного» праворозуміння до соціологічного пішов К. А. Гельвецій із своїми ідеями про необхідність забезпечення законами *загального блага, правового регулювання за принципами «соціальної корисності» та соціальних почестей*.

Об'єктивізм *історичної школи права* Г. Гуго, Ф. К. Савін'ї та Г. Ф. Пухти виник із критики абсолютизації класичними природно-правовими концепціями індивідуальної людської волі як творця права. Проте ґрунтувався на *іншому розумінні природи права*: не з природи людини, а з природи суспільного життя людей. Формула Ф. К. Савін'ї про право як продукт народного духу, що виявляється в усіх членах суспільства і приводить усіх до тієї самої правосвідомості, по суті, заклала основи іншого рівня «природного» праворозуміння: не індивідуального, а колективного, народного (в іншому сенсі – національного).

Філософсько-правовий *об'єктивізм марксизму* теж ґрунтувався на *суспільній природі права*, проте зводив *економічні відносини* (із усього їх загалу) у визначальні до характеру права як волі економічно пануючого класу в суспільстві. Тобто, це теж інший рівень «природного» праворозуміння – суспільного, колективного, але не народного, а *класового*.

Підсумувати вивчення праворозуміння школи правового об'єктивізму рекомендується виокремленням у ній спільних ознак із класичними концепціями «природного» права та поміж самими двома об'єктивістськими концепціями, а також оригінальних особливостей кожної об'єктивістської концепції.

Завершувати вивчення теми рекомендується на основі порівняльного аналізу сучасних природно-правових і соціологічних концепцій, які частково взаємно доповнюються. При цьому доцільно, аналогічно до вивчення класичних концепцій «природного» праворозуміння, виокремлювати в довільної форми схем чи таблиць спільні погляди авторів вчень і оригінальні нові ідеї кожного з них. Зокрема соціологічне праворозуміння рекомендується засвоїти за його розвитком у творах Є. Ерліха, М. Вебера, Р. Паунда, Ж. Гурвича, Т. Парсонса, Н. Лумана, Ю. Габермаса, О. Гьофе. Сучасна філософія «природного» праворозуміння розкривається у концептуальному розмаїтті праворозумінь: неокантіанського й неогегельянського, феноменологічного, екзистенціалістського, герменевтичного праворозуміння. Результатом порівняльного аналізу усіх концепцій має стати їх узагальнення за особливими ознаками, які їх різнять, та спільними основами.

План лекційного заняття

1. Категорія праворозуміння. Типи праворозуміння.
2. Класичні концепції «природного» праворозуміння.
3. Філософські основи соціологічного та об'єктивістського праворозуміння.

План семінарського заняття

1. Філософські основи багатоманітності розуміння права.
2. Філософські основи соціологічного праворозуміння у природно-правових ученнях Б. Спінози, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, К. А. Гельвеція.
3. Виникнення та еволюція соціологічних концепцій праворозуміння в ученнях Є. Ерліха, М. Вебера, Р. Паунда, Ж. Гурвича, Т. Парсонса, Н. Лумана, Ю. Габермаса, О. Гьофе.
4. Історична школа права в ученнях Г. Гуго, Ф. К. Савін'ї, Г. Ф. Пухти.

Питання для самостійного опрацювання

1. Феноменологічна концепція права.
2. Екзистенціалістська концепція права.
3. Герменевтична концепція права.
4. Аналітична філософія права.
5. Ліберальні демократії як втілення природно-правового праворозуміння.

Практичні навчальні завдання до самостійної роботи

1. Що означає багатозначність розуміння права та як вирішувати цю проблему на міжнародному, національному і регіональному (для федеративних держав) рівнях? Аргументуйте власну позицію.
2. Спробуйте класифікувати праворозуміння в Україні на його приналежність до того чи іншого типу й одного із сучасних підтипів. Аргументуйте свою позицію.
3. Спробуйте аргументувати, який тип праворозуміння найбільш прийнятний та необхідний для сучасної України.

Тести

1. До якого виду праворозуміння належить теза: «належне» право не залежить від «суцього» права?

- а) соціологічного;
- б) нормативного;
- в) трансцендентального;
- г) природно-правового.

2. Що є основним природним законом у вченні Т. Гоббса?

- а) війна всіх проти всіх;
- б) єдина сильна воля держави;
- в) збереження миру;
- г) державний суверенітет.

3. Який природний закон обмежує свободу людини за вченням Дж. Локка?

- а) верховенство законодавчої влади;
- б) війна всіх проти всіх;
- в) поділ влади в суспільстві;
- г) ніхто не має права обмежувати іншого в його свободі.

4. Завдяки якій природній властивості людина, за Кантом, не потребує зовнішньої опіки і може протистояти чужій волі, зведеній у закон?

- а) здатності дати закон самому собі;
- б) розумності;
- в) емпіричній феноменальності;
- г) здатності до самомотивації.

5. У чому полягає сутність утилітарної автономії особистості як основи правопорядку за вченням Канта?

- а) згоді людини жити тільки за законами, у складанні яких вона брала участь;
- б) самодостатності людини у розумінні вигід для себе;
- в) самодостатності людини у розумінні добра і зла;
- г) самостійності людини як громадянина.

Теми презентацій

1. Сучасна філософія праворозуміння в Україні.
2. Філософія праворозуміння в країнах загального права та континентального європейського права: порівняльний аналіз.
3. Сучасне «природне» праворозуміння.

Інформаційні джерела: 1) обов'язкові інформаційні джерела зі списку до цього посібника; 2) теоретичні матеріали до теми 12; 3) додаткові джерела з рекомендованого до посібника списку за вільним вибором здобувачів та із самостійно підібраних інформаційних ресурсів.

Тема 4. Філософія позитивістського праворозуміння

Основні поняття: позитивізм, юридичний позитивізм, нормативізм, юридичний неопозитивізм, юридичний постпозитивізм, ексклюзивний юридичний позитивізм, інклюзивний юридичний позитивізм, інтегральне (інтегративне) праворозуміння.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Основним завданням вивчення цієї теми є осмислення сутності позитивістського праворозуміння як альтернативи «природному» праворозумінню. *Особливості* вивчення теми полягають, по-перше, у застосуванні порівняльно-аналітичного методу; по-друге, у виявленні взаємозв'язків і взаємовпливів поміж позитивістським і «природним» праворозуміннями; по-третє, в осмисленні логіки еволюції позитивістського праворозуміння; по-четверте, в опануванні проблеми інтегрального (інтегративного) праворозуміння.

Починати слід з аналізу змісту понять «позитивізм» та «юридичний позитивізм». Це обумовлено конкурентністю між позитивізмом як різновидом філософського вчення та юридичним позитивізмом як спробою *емпіричного* відмежування від філософського позитивізму. Зміст поняття «юридичний позитивізм» розкривається через його визначальні ознаки, розуміння яких полегшить методика складання схем чи таблиць із порів-

нянням цих ознак та ознак вивченого раніше «природного» праворозуміння.

Аналізуючи *джерела* позитивістського праворозуміння варто звернути увагу на суперечність «природного» праворозуміння в одного з його перших класиків – Т. Гоббса. Природні закони він не ототожнював з правом, а відносив до сфери моралі. Сферу ж дії права Т. Гоббс пов'язував з державним суверенітетом – гарантом природного закону збереження миру поміж егоїстичних і агресивних від природи людей. Відтак *ідея права як фактора стабілізації суспільства і гарантії порядку* виникла в надрах «природного» праворозуміння, але стала одним із джерел юридичного позитивізму. Відповідно й держава розглядалася в ньому як *політична передумова* права – *емпіричного* явища, залежного від *існуючих* економічних і політичних відносин, їх *зовнішньої форми* (законів, постанов, договорів тощо). Розвиток цивільного обігу в буржуазних суспільствах і зумовлена ним *потреба систематизації та кодифікації кількісної маси норм права* обумовили принцип *прагматизму* юридичного позитивізму.

Філософія користі (утилітаризму) І. Бентама зумовила перехід від філософії «природного» праворозуміння до юридичного позитивізму на спільній з Т. Гоббсом основі розмежування моралі (як законів *приватного* життя людей) та законів держави (для впорядкування *суспільного благополуччя*). Ідея корисності для суспільного порядку права держави на обмеження законами так званої «негативної» свободи людей була протиставлена І. Бентамом «поняттям-фікціям» «природного» праворозуміння (таким, як суспільна угода та ін.). Відтак джерелами юридичного позитивізму стали окремі суб'єктивні ідеї «природного» праворозуміння та об'єктивні потреби законодавчого упорядкування буржуазних правовідносин.

Безпосередньою філософською основою юридичного позитивізму стало вчення О. Конта. У ньому здобувачам рекомендується вникнути в сенс двох головних принципів науки та методів пізнання «найбільш усталених фактів природи». На їх основі О. Конт визначав *позитивними* знаннями ті, що «є

насправді», «в дійсності», на відміну від усяких метафізичних домислів.

Послідовник утилітаризму І. Бентама юрист Дж. Остін став засновником класичного юридичного позитивізму в Англії. Під час вивчення його вчення слід звертати увагу на особливості, зумовлені властивим цій країні *загальним правом*. Те ж саме стосується особливості вчення німецького класика юридичного позитивізму К. Бергбома, зумовленої *континентально-європейським правом*. У вченні Дж. Остіна слід зрозуміти взаємозв'язок таких основних положень: *два види позитивних законів*, встановлених однією частиною суспільства для іншої; логіку правових конструкцій стосовно юридичної форми, що надає правилу характер загальної обов'язковості; вольове відношення права як наказу (веління), що спирається на «примус до покори»; місце права серед трьох основних класів норм; найкращі форми права; утилітаризм у взаємовідносинах особистості і держави задля досягнення загального блага, за яким суверенна влада нічим не пов'язана.

У вченні К. Бергбома, відповідно, слід зрозуміти взаємозв'язок таких основних положень: виключне застосування експериментального методу дослідження державно-правових явищ; реалізм і емпіризм юридичного позитивізму; логіку співвідношення юридичних норм (як *вільних від суперечностей і прогалин*) та природних і будь-яких інших норм непозитивного права (які руйнують правопорядок і несуть анархію); неможливість дуалістичного вчення про право з погляду практичного юридичного життя; роль правотворчих фактів у наданні об'єктивності існуючому позитивному праву; державна влада як джерело правопорядку; роль незмінного правопорядку в стабільності держави та права.

Узагальнюючи результати вивчення класичного юридичного позитивізму на основі вчень двох видатних його представників із різних правових систем, слід звернути увагу також на їх спільність із представниками історичної школи права в розумінні відсутності однакового позитивного права для різних народів. Адже й реальне право у різних народів було одночасно дійсним і різним у своїй дійсності.

Новизною юридичного неопозитивізму стало «моністичне» трактування права (і національного, і міжнародного) як структурних елементів *єдиного правопорядку*. Його класичне обґрунтування слід засвоїти за вченням про «чисту теорію права» (нормативізм) Г. Кельзена. Зокрема, це положення про: «нормативність» позитивного права та його абсолютність, загальність щодо правового порядку незалежно від особливостей правових систем континентального чи загального права; ієрархію джерел права та про «головну норму»; роль Конституції (писаної чи неписаної) в ієрархії владних компетенцій та повноважень; формально-логічні (чи формально-догматичні) методи обґрунтування «чистого» права; роль категорії «зобов'язання» як підґрунтя для правової норми і системи права.

Осмилення *особливості* юридичного неопозитивізму, порівняно з класичним його попередником, потребує аналізу положення про роль *припущення* в створенні головної (основної) норми. Таке припущення Г. Кельзен трактував як *трансцендентально-логічне*, що означало запозичення невластивої для юридичного позитивізму метафізичної категорії з «природного» праворозуміння. Проте виправдання своєрідної природи головної норми, її легітимність і ефективність, чинність і дієвість Г. Кельзен знаходив у здатності регулювати вироблення самої себе. Вона стає принципом, за допомогою якого створюється й обґрунтовується весь правовий порядок у державі.

Вивчення юридичного *постпозитивізму* рекомендується провести на основі вчення Г. Харта як одного з видатних його класиків. Зокрема, таких основних положень: теорія «визнання»; первинні і вторинні правила; право як вільне волевиявлення та внутрішня згода більшості; принцип «обмеженого альтруїзму». Кращою методикою засвоєння особливості цього підвиду праворозуміння буде порівняльний аналіз його основних положень із двома попередніми – класичного юридичного позитивізму та юридичного неопозитивізму. Загальну логіку еволюції юридичного позитивізму допоможе зрозуміти використання щодо нього сучасними дослідниками понять «ексклюзивний» та «інклюзивний» юридичний позитивізм.

Висновки за результатами вивчення теми рекомендується побудувати на основі порівняльного аналізу переваг і недоліків природно-правового та позитивістського праворозуміння. Бажано, у довільної форми схемі чи таблиці. Відтак, за узагальненими висновками, вивчити і зрозуміти аргументацію прихильників конструювання інтегрального (інтегративного) праворозуміння та контраргументацію їх противників.

План лекційного заняття

1. Поняття позитивістського праворозуміння.
2. Становлення юридичного позитивізму та його еволюція.
3. Переваги і недоліки природно-правового та позитивістського праворозуміння.
4. Проблема інтегрального праворозуміння.

План семінарського заняття

1. Класичний юридичний позитивізм Дж. Остіна та К. Бергбома.
2. Юридичний неопозитивізм: «Чиста теорія права» Г. Кельзена.
3. Юридичний постпозитивізм: аналітична юриспруденція Г. Харта.

Питання для самостійного опрацювання

1. Позитивна філософія О. Конта.
2. Поняття нормативістського, юридико-позитивістського, етатистського праворозуміння.
3. Джерела та визначальні принципи юридичного позитивізму.
4. Становлення юридичного позитивізму: концепція абсолютної влади держави Т. Гоббса; утилітаризм І. Бентама.

Практичні навчальні завдання до самостійної роботи

1. Сформулюйте свою аргументовану позицію щодо проблеми праворозуміння.

2. Визначте спільні та відмінні ознаки філософського позитивізму та юридичного позитивізму.

3. Складіть порівняльно-аналітичну таблицю спільних і відмінних ознак учень Г. Кельзена та Г. Харта.

Тести

1. У якому виді юридичного позитивізму підґрунтям для правової норми є категорія «зобов'язання»?

- а) теорії «наказів»;
- б) екзистенціалістській концепції права;
- в) нормативізмі;
- г) утилітаризмі.

2. Які форми права Дж. Остін відносив до найкращих?

- а) кодекси і судові прецеденти;
- б) королівські укази та судові прецеденти;
- в) норми, які створені Богом і королівські укази;
- г) статутне право парламенту та судові прецеденти.

3. Що, за вченням К. Бергбома, звільняє юридичні норми від суперечностей і прогалин?

- а) судові тлумачення норм права у процесі їх застосування;
- б) сила реальної дійсності юридичних норм;
- в) досконала юридична техніка законодавців;
- г) принцип ієрархії юридичних норм.

4. Чому, за вченням К. Бергбома, природні норми права руйнують правопорядок і несуть анархію?

- а) ігнорують державний примус до права;
- б) ґрунтуються на дуалістичному розумінні права;
- в) ґрунтуються на припущеннях;
- г) ігнорують принцип суверенітету держави.

5. Чим, за вченням Г. Кельзена, право держави відрізняється від права зграї розбійників?

- а) силою;
- б) наявністю головної норми права;

- в) повноваженням на застосування сили;
- г) силою судової та правоохоронної системи.

Теми презентацій

1. Філософія позитивістського праворозуміння.
2. Ексклюзивний та інклюзивний юридичний позитивізм.
3. Інтегративне праворозуміння.

Інформаційні джерела: 1) обов'язкові інформаційні джерела зі списку до цього посібника; 2) теоретичні матеріали до теми 12; 3) додаткові джерела з рекомендованого до посібника списку за вільним вибором здобувачів та із самостійно підібраних інформаційних ресурсів.

Модуль 2. Система філософії права

Тема 5. Правова онтологія

Основні поняття: буття, дійсність, реальність, онтологія, життя, життєвий світ, юридична (правова) онтологія, правова ситуація, правова реальність, правова дійсність, правове життя, форми буття права, юридичний перформатив, правовий перформанс, свобода, справедливість, рівність.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Логіка вивчення теми потребує, спочатку, опанування *загальними* поняттями: «буття» та «онтологія». При цьому, по-перше, необхідно визначитися з проблемою співвідношення понять буття – суще, дійсність – реальність; аналогічно – з поняттями «життя» – «життєвий світ» (повсякденний і системний). По-друге, застосувати часові й просторові виміри цих понять для розуміння статичності та динаміки їх змісту.

Відтак, на основі опанування загальних понять, перейти до осмислення *особливого* поняття «юридична (правова) онтологія». Стосовно вживання термінів «юридична» чи «правова» у поєднанні з онтологією слід виходити з набутих знань про природно-правове та позитивістське праворозуміння, відмінності між якими виявляються й у розумінні буття права та законів.

Логіка вивчення *онтологічних основ права* потребує, спочатку, вивчення їх загальної основи – *соціального буття*. У ньому, в результаті життєдіяльності людей, формуються їх *потреби та цінності*, які відображаються в *соціальній свідомості*. Як відбувається перехід від соціального буття до однієї з його частин – правового буття? Пошук відповіді на це питання пропонується через осмислення формули «правове буття є однією з форм соціального буття, що *реалізується внаслідок взаємодії соціальних суб'єктів*». Слід подумати: над проблематикою диференціації потреб і цінностей у взаємодії соціальних суб'єктів унаслідок суспільного поділу праці і відносин власності; структуруванням соціально неоднорідного суспільства і відповідного йому характеру соціальної свідомості; відповідного цьому характеру суперечливого суб'єктивного осмислення права як мірила справедливості та джерела суспільного порядку; формування такої ж суперечливої правосвідомості як частини соціальної свідомості; на цій основі формується відповідне правове буття через *правові ситуації* як джерела виникнення норм права, правових інститутів і правових відносин.

Основне питання правової онтології вивчається у послідовному осмисленні двох його складових частин: специфіка правової реальності та онтологічної структури права.

Специфіку правової реальності слід вивчати у двох основних аспектах: 1) з'ясувати «широке» і «вузьке» значення цього поняття; 2) співвідношення понять «правова реальність», «правова дійсність», «правове життя». При виконанні обох завдань не забувайте особливостей різних типів праворозуміння. Також слід враховувати різні методологічні підходи дослідників до ототожнення чи розрізнення цих понять і означених ними правових явищ, тому потрібно формувати власну аргументовану позицію.

Вивчення онтологічної структури права потребує, насамперед, осмислення *суперечливої єдності* природного і позитивного права як основних структурних елементів правової реальності. Виходячи з набутих знань під час вивчення відповідних праворозумінь, необхідно з'ясувати: *цінність обох* структурних

елементів у виявленні та *обґрунтуванні базисних основ права; особливості вкладу кожного праворозуміння в обґрунтування базисних основ права; основні розбіжності між ними в баченні правового буття; переваги й недоліки кожного праворозуміння в баченні правового буття.*

В інтерпретації онтологічної структури права важливо визначитися з розумінням основних категорій онтології права. До них належать: «сутність» та «існування», «зміст» і «форма», «можливість» і «дійсність», «належне» і «сущє», «абстрактне» і «конкретне». Рекомендується скористатися відповідним теоретичним матеріалом до теми.

Форми буття права складають іншу важливу частину онтологічної структури права. Їх вивчення потребує виконання двох основних завдань: 1) опанування традиційних форм буття права в їх динаміці – ідей права, законів, правового життя (ці форми відповідають правосвідомості, правовим нормам і правовідносинам у бутті права); 2) опанування специфічних форм буття права – правового (юридичного) *перформативу* та правового (юридичного) *перформансу*. Виконання обох завдань потребує виявлення об'єктивних передумов і суб'єктивних чинників кожної з форм буття права, їх особливостей та доцільності й ефективності. Для осмислення специфічних форм правового буття рекомендується використати теоретичний матеріал до теми, вивчити і зрозуміти особливості змін у правовій реальності в епоху так званого «постмодерну». Зокрема – революції в засобах комунікації внаслідок розвитку цифрових технологій і можливостей *віртуального простору* та присутності в ньому людини, переоцінки поняття «справжності» стосовно буття, візуалізованої реальності з присутністю людини у віртуальному просторі та її ідентифікації як безпосереднього учасника юридичної дії чи події. Тобто слід зрозуміти значення новітніх можливостей буття суб'єкта через особливий візуальний його контакт із правовою ситуацією, що гарантує його присутність у ній.

Вивчення теми має завершуватися опануванням буттєвого сенсу загальних засад права західного типу – *свободи, справедливості, рівності*. Кожну з них окремо та у співвідношенні

поміж собою слід розглядати в історичному розвитку західної цивілізації та у концептуальному розмаїтті праворозумінь, у негативному і позитивному та у формальному і фактичному (реальному) значеннях. Також слід виокремлювати відносно нові елементи трактування свободи, справедливості, рівності та визначати власну обґрунтовану позицію щодо них.

План лекційного заняття

1. Онтологічні основи права й основне питання правової онтології.
2. Специфіка правової реальності та її структура.
3. Природне і позитивне право як основні елементи онтологічної структури права.

Питання для самостійного опрацювання

1. Основні поняття онтології права.
2. Структура права в категоріях онтології.
3. Форми буття права.
4. Свобода, справедливість, рівність як основа змісту ідеї права та її реалізації.

Практичні навчальні завдання до самостійної роботи

1. Підберіть та прокоментуйте приклади використання у праві категорій онтології «можливість» і «дійсність».
2. Охарактеризуйте зміни в розумінні справедливості як елемента сучасної ідеї права та аргументуйте власну позицію.
3. Охарактеризуйте зміни в розумінні рівності як елемента сучасної ідеї права та аргументуйте власну позицію.

Тести

1. *Що означає термін «правова ситуація» в онтології права?*
 - а) конфлікт суб'єктів правовідносин;
 - б) колізія у праві;
 - в) соціальний конфлікт, який потребує правового врегулювання;
 - г) елемент правових відносин.

2. *Що є передумовою правового буття?*
- а) органічне і соціальне буття;
 - б) правові відносини;
 - в) природа;
 - г) соціальне буття.
3. *Що означає термін «юридичний перформатив» в онтології права?*
- а) мовний акт у формі тексту, здійснений у процесі юридичної діяльності;
 - б) переформатування юридичного документа;
 - в) формат правовідношення, визначений процедурою;
 - г) комунікативна дія суб'єкта права, визначена процедурою розгляду справи.
4. *Що означає термін «правовий перформанс» у сучасній онтології права?*
- а) візуалізована реальність буття суб'єктів права;
 - б) провокація події, а також присутності в ній суб'єкта права;
 - в) віртуальна взаємодія суб'єктів права один з одним;
 - г) віртуальна форма присутності учасників правових дій через соціальні мережі.
5. *Що належить до одиничних об'єктів в онтології права?*
- а) «душа»;
 - б) ідея;
 - в) факт;
 - г) істина.

Теми презентацій

1. Онтологія права в природно-правовому та позитивістському праворозуміннях.
2. Рівність як елемент ідеї права в її розвитку.
3. «Належне» і «суще» в онтологічному аналізі права.

Інформаційні джерела: 1) обов'язкові інформаційні джерела зі списку до цього посібника; 2) теоретичні матеріали до

теми 12; 3) додаткові джерела з рекомендованого до посібника списку за вільним вибором здобувачів та із самостійно підібраних інформаційних ресурсів.

Тема 6. Правова антропологія

Основні поняття: антропологія, антропологія права, правова антропологія, юридична антропологія, образ людини у праві, образ права, правова людина, юридична людина, правова особистість, юридична особистість.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Вивчення теми слід розпочати із з'ясування взаємозв'язку *людини і права*, який обумовив виникнення правової антропології. Для цього, насамперед, необхідно осмислити зміст поняття «антропологія» як філософської рефлексії людини на саму себе та взяти до уваги багатозначність терміну «людина». У поєднанні з такою ж багатозначністю праворозуміння це допоможе зрозуміти плюралізм правової антропології в існуючих поняттях «антропологія права», «правова антропологія», «юридична антропологія». Розв'язання проблеми слід шукати у *специфіці предмета філософії права* (на відміну від філософської та наукової специфік) і специфіці «природного» і позитивістського праворозуміння. З усієї сукупності рекомендованих до осмислення понять потрібно вивести *предмет правової антропології у філософії права* та визначити його функціональну необхідність для юриста. Зокрема слід збагнути *різницю між широким і вузьким розуміннями* правової антропології, *сенса методології порівняльного правознавства* в антропологічному баченні розмаїття правових систем у світі.

Предмет правової антропології потребує конкретизації в змісті її *основних питань*. Вони знаходять своє відображення в таких поняттях як «образ людини у праві» та «образ права», «правова людина» та «юридична людина». Осмислення концептуального розмаїття їх розуміння у підсумку посприє опануванню змістового обсягу предмета філософсько-правової антропології, який, у тій чи іншій інтерпретаціях, використовується в різних правових системах.

Логіка вивчення двох наступних складових частин теми полягає в опануванні *глибини змісту* правової антропології. *Перша частина* – природа людини і право – має за мету опанування багатства філософсько-правових рефлексій *сутності людини як суб'єкта права*. У сукупності вони засвідчують *багатовимірність і суперечливість* сутності людини. Збагнути її необхідно для розуміння відповідних природі людини багатовимірності та суперечливості права. Зокрема в різних типах праворозуміння щодо *видів суб'єктів права, їх здатності до ставлення, відповідальності, визнання* як способів людської взаємодії у правовому співіснуванні.

Із філософських рефлексій природи людини витікають *антропологічні основи права* в плюралізмі типів і концепцій праворозуміння, особливостях реалізації в різних правових системах, у різних історичних умовах. Вивчення філософсько-правового обґрунтування антропологічних основ права рекомендується, як варіант, за вченнями трьох класиків – Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта – та пізнішим варіативним урізноманітненням у філософсько-правових вченнях ХХ–ХХІ століть (пропонуються в теоретичних матеріалах до теми). Також рекомендується ознайомитися з особливостями основних шкіл правової антропології: британської, американської, французької. Осмислення антропологічних основ права є передумовою засвоєння *філософського змісту й обґрунтування прав людини* у зв'язку з її образом, обов'язками та правовим порядком; у контексті розмаїть праворозуміння.

Вивчення *другої частини* теми – особистість і право – змістовно ґрунтується на першій частині у співвідношенні *загального* (людина) та *особливого* (особистість) у праві.

Філософсько-правове розуміння *загальної* природи людини у специфіці її *соціально-правового буття, як суб'єкта права* у правовому співіснуванні з іншими людьми, потребує конкретизації в поняттях «*індивідуальність*» і «*особистість*». В індивідуальності розкривається *самобутність* кожної людини, а в особистості – *самостійність, автономія*. Правовий *сенс* змісту цих понять необхідно зрозуміти в контексті *причинно-наслід-*

кового зв'язку першого з другим у процесі *формування* особистості. Вона не дається людині природою від народження, а є продуктом *соціально-правового життя*. Необхідно засвоїти зміст понять «індивідуальність» і «особистість» людини як складових її *формування* в соціальному житті; структуру особистості. Без цього не можна зрозуміти логіки *формування суб'єкта права на основі особистості*. Відтак відкривається шлях до осмислення взаємозв'язку понять «правова людина» – «правова особистість» та «юридична людина» – «юридична особистість».

Результуючим підсумком вивчення теми є опанування змісту питання про гуманістичну природу права у співвідношенні з моральним гуманізмом. При цьому слід розрізняти зміст загального поняття «гуманізм права» від його особливостей в історичному часі (епохах) та цивілізаційному просторі правових систем. Зокрема звернути увагу на сучасні *нові, постмодерністські, версії гуманізму*.

План лекційного заняття

1. Поняття правової антропології, її специфіка, предмет і функції.
2. Антропологічні основи права.
3. Гуманістична природа права.
4. Філософський зміст і обґрунтування прав людини.

План семінарського заняття

1. Основні питання правової антропології.
2. Природа людини і право.
3. Філософсько-правове розуміння особистості та процесу її формування.
4. Особистість і право.

Питання для самостійного опрацювання

1. Право як спосіб людського співіснування.
2. Поняття «образ людини у праві» та «образ права», «правова людина» та «людина юридична».
3. Поняття «правова особистість» і «юридична особистість».
4. Співвідношення морального і правового гуманізму.

Практичні завдання до самостійної роботи

1. Зробіть порівняльний аналіз предмета правової антропології в «природному» і позитивістському праворозуміннях.

2. Проаналізуйте можливі варіанти способів людської взаємодії у правовому співіснуванні залежно від філософсько-правових рефлексій природи людини.

3. Проаналізуйте особливості філософського змісту й обґрунтування прав людини у контексті розмаїть праворозуміння та аргументуйте власну позицію.

Тести

1. *Які природні якості людини відносяться до антропологічних основ права?*

- а) здатність до ставлення та визнання;
- б) здатність до продовження роду та творчості;
- в) здатність до самозахисту та волевиявлення;
- г) здатність до мислення та взаємодії з іншими людьми.

2. *Яка властивість із множинності людської природи обумовлює як право, так і не право у співіснуванні людей?*

- а) відкритість;
- б) агресивність;
- в) розумність;
- г) егоїзм.

3. *Який «образ людини» із сучасної юридичної науки та практики Німеччини філософ права В. Брюггер обґрунтував як основоположний щодо прав людини?*

- а) незалежність та індивідуальність кожної людини;
- б) свобода вибору та відповідальність за нього;
- в) поєднання автономності особи з розумним балансом її прав та обов'язків;
- г) єдність прав і обов'язків у взаємодії людей у суспільстві.

4. *Який елемент структури особистості у праві обумовлює можливість її взаємодії з іншими особами?*

- а) орієнтація на самореалізацію;
- б) персональність;

- в) індивідуальність;
 - г) орієнтація на автономію.
5. *Що являють собою права людини з позицій філософії права?*
- а) права визначаються інтересами та потребами людини, суспільства та держави;
 - б) об'єктивні права, обумовлені природою кожної людини;
 - в) суб'єктивні права, на володіння якими може претендувати кожна людина незалежно від обставин;
 - г) права людини існують до і незалежно від будь-яких людських установлень.

Теми презентацій

1. Гуманізм права.
2. Людина як правова особистість і юридична особистість.
3. Людина як суб'єкт права в антропологічному вимірі.

Інформаційні джерела: 1) обов'язкові інформаційні джерела зі списку до цього посібника; 2) теоретичні матеріали до теми 12; 3) додаткові джерела з рекомендованого до посібника списку за вільним вибором здобувачів та із самостійно підібраних інформаційних ресурсів.

Тема 7. Правова гносеологія і правова епістемологія

Основні поняття: гносеологія, правова гносеологія, юридична і легістична гносеології, епістемологія, правова епістемологія, юридична і легістична епістемології, сцієнтизм, анти-сцієнтизм, емпіризм, раціоналізм, інтуїтивізм, об'єкт правового пізнання, суб'єкт правового пізнання, гештальт, правова істина, пізнавальна установка, когнітивізм, нонкогнітивізм, правове мислення, пізнання права, розуміння права, парадигма права, політико-правова доктрина.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Вивчення цієї теми потребує, спочатку, засвоєння змісту понять «гносеологія» та «правова гносеологія» у їх співвідно-

шенні. Відтак, з огляду на методологічний плюралізм і розмаїття праворозумінь, слід розглянути концептуальні відмінності правової й юридичної та легістичної гносеологій, у тому числі особливостей пізнання права на теоретичному і практичному рівнях.

Також необхідно з'ясувати співвідношення *майже однакових, але відмінних* понять «правова гносеологія» та «правова епістемологія». Зокрема в контексті їх обсягу та змісту: співвідношення *процесу* пізнання з його *результатом* (знанням), суперечок щодо «чистого» знання між *сциєнтизмом і антисциєнтизмом, ірраціоналізмом та раціоналізмом*. Також у контексті особливостей парадигм класичної і некласичної епістемологій, еволюції типів правової епістемології (емпіризму, раціоналізму, інтуїтивізму).

Особливості правового пізнання рекомендується розглядати за гносеологічною структурою права. Розпочинати з питання про об'єкт і суб'єкт правового пізнання та керуватися, при цьому, методологічним інструментарієм діалектики об'єкт-суб'єктних взаємозв'язків. Зокрема розібратися в концептуальних особливостях праворозуміння права як об'єкта та правосвідомості як суб'єкта правового пізнання та опанувати *теорію геіштальтів* щодо різниці між поняттями предмета й об'єкта правового пізнання. Цілі правового пізнання визначаються його метою. Розкриваючи її, слід з'ясувати співвідношення загального поняття «істина» з особливими поняттями «правова істина», «істина у праві». Також з'ясувати зміст поняття «об'єктивність правової істини» у контексті діалектики абсолютної та відносної істини й антиномічності правової істини у співвіднесенні права і закону. У контексті праворозуміння важливим аспектом питання про істину як мету правопізнання є осмислення співвідношення класичних і сучасних концепцій істини. Відтак перейти до вивчення гносеологічних принципів права та ролі пізнавальної установки у правовому пізнанні, з'ясувати сутність понять «когнітивізм» і «нонкогнітивізм». Послідовність процесу правового пізнання визначається *логікою* його етапів, рівнів і методів. Їх особливості теж залежать від праворо-

зуміння, з яким його суб'єкти підходять до пізнання права. У кінцевому підсумку цієї частини теми слід осмислити вплив усіх її складових на проблему об'єктивності чи суб'єктивності у пізнанні права.

Вивчення загального поняття «мислення» та особливого поняття «правове мислення» є необхідним у зв'язку з розрізненням понять «пізнання» та «розуміння» права. Пізнавальний процес здобувача на цьому шляху має послідовно вивчити логіку розумової дії людини від абстрактного до конкретного й навпаки у знакових системах: слові, мові та їх фіксації в усній або письмовій формах. Саме в *проблематиці фіксації думок* (підбір адекватних думкам слів, різномовність людства тощо) криється сутність проблеми *розуміння права*. Мислення загалом і правове мислення зокрема також класифікується на різні види, що теж ускладнює розуміння права. При цьому у видовому розмаїтті правового мислення слід розрізняти особливості саме *філософсько-правового* мислення від *юридичного* мислення за відношення до чинного законодавства. У контексті *особливостей правових систем*, як і різних галузей права, типів праворозумінь і правничих наукових шкіл також розрізняють *станданти правового мислення*.

На основі знань особливостей правового мислення слід перейти до визначення розробленого *герменевтикою* поняття «розуміння». Щодо нього існують різні концептуальні підходи, які загалом характерні й до іншої тематики курсу філософії права. Ознайомившись із ними, слід виокремити те, що їх поєднує: це стосується переважно *текстів* (перформативної форми буття права). З огляду на відзначену проблематику письмової фіксації думок про право виникає потреба в *роз'ясненні* текстів для адекватності їх *розуміння*. Правова реальність як об'єкт і предмет розуміння настільки багата, що проблема її пізнання іще доповнюється й проблемою адекватного мовного (різними авторами і різними мовами) текстуального відображення. Подальше вивчення співвідношення *пізнання* з *розумінням* права рекомендується за порівняльним аналізом правою епістемології з правою герменевтикою.

Окремої уваги потребує питання застосування методу соціопсихолінгвістики у процесі розуміння права, зокрема у контексті імплементації міжнародного права в національному праві. У цьому зв'язку слід розглянути співвідношення понять «розуміння» та «інтерпретація» в існуючих концептуальних суперечностях і способах здійснення.

Узагальнюючим питанням частини теми про правове мислення є мета і результат герменевтичного розуміння права. Зокрема слід розглянути такі його аспекти як *адекватність розуміння*, герменевтичні *традиції розуміння права*, проблема *передумов розуміння*, теорії інтерпретації Е. Бетті, А. Аарніо та раціоналістичної школи, похідний і роз'яснювальний підходи до інтерпретації.

Як загальний висновок до теми рекомендується осмислити зміст і роль парадигм і політико-правових доктрин у розвитку гносеології як частини філософії права. Розвиток поняття «парадигма» рекомендується вивчити за вченням його автора Т. Куна та його творчим аналізом українськими дослідниками. Значення категорій «доктрина» і «політико-правова доктрина», їх роль у розвитку права рекомендується опрацювати за відповідним теоретичним матеріалом до теми.

План лекційного заняття

1. Поняття і предмет правової гносеології.
2. Об'єкт і суб'єкт правового пізнання та проблема об'єктивності пізнання права.
3. Цілі і мета правового пізнання. Правова істина та її об'єктивність. Класичні і сучасні концепції істини.
4. Гносеологічні принципи права. Пізнавальна установка та її роль у пізнанні права.

Питання для самостійного опрацювання

1. Етапи, рівні та методи пізнання права.
2. Предмет правової епістемології. Типи правової епістемології (емпіризм, раціоналізм, інтуїтивізм).
3. Правова епістемологія та правова герменевтика.

4. Особливості правового мислення. Мова і проблема розуміння у праві.
5. Суб'єкт, об'єкт і предмет правового розуміння.
6. Проблема інтерпретації правових текстів і герменевтичні методи «пошуку» права.
7. Мета і результат герменевтичного розуміння права.
8. Парадигми права та політико-правові доктрини у гносеології й епістемології права.

Практичні навчальні завдання до самостійної роботи

1. Підберіть приклади герменевтичної інтерпретації правового тексту на предмет його розуміння. Спробуйте самостійно застосувати герменевтичну методологію роз'яснення правового тексту.
2. Проаналізуйте сучасні парадигми у праві на предмет їх функціональної доцільності у праві України. Аргументуйте свою позицію.
3. Проаналізуйте сучасні політико-правові доктрини на предмет актуальності їх реалізації в Україні.

Тести

1. *Якій гносеології відповідає принцип тяжіння закону до права як ідеалу?*
 - а) юридичній гносеології;
 - б) практичній гносеології;
 - в) теоретичній гносеології;
 - г) логістичній гносеології.
2. *У чому полягає антиномія істини у праві?*
 - а) суперечності буття права;
 - б) суперечності форми і змісту права;
 - в) суперечності права і закону;
 - г) суперечності правосвідомості і буття права.
3. *Що означає герменевтичне коло в консервативному розумінні інтенції?*
 - а) намір комунікатора;
 - б) історичний контекст написання тексту;

- в) розуміння частини тексту у контексті цілого;
- г) відповідність між значенням тексту і його розумінням інтерпретатором.

4. *Що означає герменевтичне коло в діалогічному напрямку герменевтики?*

- а) подолання упереджень інтерпретатора історико-лінгвістичним підходом до тексту;
- б) істина тексту визначається намірами його автора;
- в) існує кілька неправильних тлумачень тексту та одне правильне;
- г) інтерпретатор проектує значення тексту за своїм його передрозумінням.

5. *Який спосіб використовується в техніці інтерпретації міжнародно-правових текстів?*

- а) мова символі;
- б) етимологічний аналіз слова;
- в) семантичний маркер;
- г) комунікативний акт.

Теми презентацій

1. Антиномічність правової істини.
2. Особливість правового мислення.
3. Герменевтичні традиції розуміння права.

Інформаційні джерела: 1) обов'язкові інформаційні джерела зі списку до цього посібника; 2) теоретичні матеріали до теми 12; 3) додаткові джерела з рекомендованого до посібника списку за вільним вибором здобувачів та із самостійно підібраних інформаційних ресурсів.

Тема 8. Правова аксіологія

Основні поняття: цінність, аксіологія, правова аксіологія, юридична аксіологія, цінність права, форми буття правових цінностей, ціннісна правова оцінка, ціннісна правова орієнтація, ціннісна правова установка, аксіологічний підхід (до правових цінностей), аксіологія свободи, аксіологія справедливості.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Поняття «цінність» є ключовим у змісті теми, що визначає характер усієї роботи здобувача з її вивчення. Філософське розуміння сутності поняття «цінність» проявляється у *суб'єктивістській* та *об'єктивістській* позиціях, порівняльний аналіз яких має становити перший етап вивчення теми. Тут стануть у нагоді вже опановані початкові матеріали стосовно праворозуміння, правової антропології та ін. Виходячи з неоднозначності визначень цінностей важливим елементом у розв'язанні проблеми є *критерій*, зокрема *абсолютний критерій* оцінки цінностей. Уся відзначена проблематика цінностей знаходить своє відображення в понятті «аксіологія», яке й слід акумулювати за результатами осмислення філософських засад теми.

Відтак можна переходити до аксіологічного вивчення права і починати з поняття «правова аксіологія», яке теж має різне визначення в існуючих типах праворозуміння (зокрема це виявляється в терміні «юридична аксіологія»). Тому рекомендується пізнавати цінність права як окрему проблему праворозуміння та культурного розмаїття людства. Водночас виокремлювати спільність у розмаїтті та фіксувати наявність загальних рис цінності права в його філософських визначеннях. Конкретика класифікації цінності права в загальних цінностях людського буття допоможе засвоїти матеріал щодо їх основних *форм*. При цьому ціннісні основи права слід осмислити в діалектиці їх *відносного* й *абсолютного* характерів. Опанування змістовного розмаїття філософських підходів до розуміння правових цінностей має свій результуючий сенс у визначенні перспектив їх взаємоузгодженого, збалансованого, компромісного розуміння.

У контексті двох попередніх загальних підходів до опанування теми слід осмислити аксіологічні категорії «ціннісна правова оцінка», «ціннісна правова орієнтація», «ціннісна правова установка». Знання і розуміння цих категорій є основою аксіологічного виміру юридичної практики.

Розгляд наступного питання теми про різноманітність аксіологічних підходів та основні аксіологічні концепції надає

можливість виявити щодо них відповідні установки, орієнтації та оцінки. Тобто чинники розбіжностей у відношенні до правових цінностей деонтологічного, когнітивістського, формалістського, дискурсивного, універсалістського, позитивістського, природно-правового, соціологічного, інтегративного, класичного, некласичного, постнекласичного *аксіологічних підходів*. Аналогічно слід з'ясувати підстави виокремлення *напрямів філософії цінностей*: натуралістичного психологізму, персоналістичного онтологізму, аксіологічного трансценденталізму, культурно-історичного релятивізму, соціологізму, універсалізму.

Окрему частину теми становить характеристика основних правових цінностей: свободи і справедливості та пов'язаних із ними рівності, прав людини, загального блага. У темі «Правова онтологія» вони вивчалися як буттєві основи змісту ідеї права та її реалізації. Але в аксіологічному вимірі вони потребують нового, ціннісного ракурсу осмислення в праві. Зокрема кожної з цих цінностей окремо та їх взаємозв'язку й співвідношення в класичній і неокласичній європейській філософії, у різних аксіологічних концепціях.

Висновки з теми допоможе зробити аналіз проблеми *універсально-цивілізаційного і специфічно-культурного* в ціннісному змісті права. Сутність проблеми полягає в конкуренції двох основних концепцій: універсалістсько-ліберальної та партикулярно-комунітаристської. Важливість вирішення проблеми полягає в тому, що те чи інше співвідношення універсальних і культурно-особливих цінностей впливає на формування правової системи в країнах. Три варіанти вирішення проблеми необхідно осмислити в контексті можливих глобальних наслідків: нав'язування універсальних правових цінностей Західної цивілізації цивілізаціям Сходу і Півдня; чи, навпаки, ізоляціонізму правових систем на основі власних правових цінностей; установа розумної гармонії у поєднанні національних і універсальних правових цінностей.

План лекційного заняття

1. Цінність як поняття філософської аксіології. Філософські підходи до обґрунтування цінностей.

2. Ціннісні основи права. Право як відносна й абсолютна цінність.

3. Правова аксіологія: основні поняття, принципи.

4. Взаємозв'язок і співвідношення основних правових цінностей (свобода, справедливість, рівність, права людини, загальне благо).

План семінарського заняття

1. Свобода як цінність права.
2. Справедливість як цінність права.
3. Рівність, права людини і загальне благо як правові цінності.
4. Універсальне та культурно-особливе в ціннісному змісті права.

Питання для самостійного опрацювання

1. Основні аксіологічні концепції.
2. Суб'єктивна сторона й об'єктивний характер цінності, її критерії.
3. Основні форми буття цінностей в аксіології права
4. Ціннісна правова оцінка. Ціннісна правова орієнтація. Ціннісна правова установка.

Практичні навчальні завдання до самостійної роботи

1. Проаналізуйте проблему критеріїв правових цінностей і аргументуйте власну позицію щодо вирішення проблеми.
2. Визначте власну аргументовану позицію щодо проблеми аксіологічних підходів до цінностей у праві.
3. Визначте власну аргументовану позицію щодо цінностей у праві в контексті праворозуміння.

Тести

1. *До якої аксіологічної концепції належить визначення: цінності творяться трансцендентальним суб'єктом і набувають об'єктивного характеру?*

- а) неокантіанської концепції цінностей;
- б) об'єктивістської концепції цінностей;

- в) феноменологічної концепції цінностей;
- г) суб'єктивістської концепції цінностей.

2. До якого виду ціннісних відносин між соціальними суб'єктами належить судження про значення для людей або окремої людини правової події, правової норми, правового ідеалу?

- а) ціннісної правової орієнтації;
- б) ціннісної правової установки;
- в) ціннісної нейтральності;
- г) ціннісної правової оцінки.

3. Якому з аксіологічних підходів відповідає характеристика права як ціннісно обґрунтованого феномена?

- а) формалістському аксіологічному підходу;
- б) дискурсивному аксіологічному підходу;
- в) деонтологічному аксіологічному підходу;
- г) когнітивістському аксіологічному підходу.

4. Якому з різновидів аксіологічних підходів відповідає твердження: «Проблема цінностей є підґрунтям герменевтики»?

- а) класичному аксіологічному підходу;
- б) некласичному аксіологічному підходу;
- в) постнекласичному аксіологічному підходу;
- г) персоналістичному онтологізму.

5. До якого ціннісного виміру свободи належить її визначення: «Що хочу, те й роблю»?

- а) правової свободи;
- б) юридичної свободи;
- в) фактичної свободи;
- г) позитивної свободи.

Теми презентацій

1. Співвідношення основних цінностей у праві.
2. Універсальні й особливі правові цінності в Україні.
3. Загальне благо як правова цінність.

Інформаційні джерела: 1) обов'язкові інформаційні джерела зі списку до цього посібника; 2) теоретичні матеріали до

теми 12; 3) додаткові джерела з рекомендованого до посібника списку за вільним вибором здобувачів та із самостійно підібраних інформаційних ресурсів.

Модуль 3. Філософія юридичної практики

Тема 9. Філософія правопорушення і покарання

Основні поняття: девіантність, девіантна поведінка, вчинок, сфера девіантної поведінки, превенція, досвід правопорушення, негативна онтологія права (неправо), онтологічний результат правопорушення, антиномії у праві, гетерономія, гіпотетичний і категоричний імперативи в гетерономії, антисупільна поведінка, асоціальна поведінка, аморальна поведінка, протиправна поведінка, злочин, покарання, прощення, примирення, ретрибутивізм, консеквенціалізм.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Вивчення першої частини теми потребує осмислення понять, пов'язаних з онтологічними основами правопорушення, із соціальною антропологією, юридичною антропологією. Це – поняття «девіантність», включно з його різновидами («девіація», «девіантна поведінка») та «вчинок». У них знаходить своє відображення одна з проблем людської особистості – девіантна поведінка. Для її аналізу рекомендується ознайомитися із *субстанційним дослідницьким підходом* до з'ясування того, як безпосередній характер *сутності людської поведінки* (обумовленої самою собою, а не якимись зовнішніми причинами), опосередковується девіантним *способом існування* (унаслідок різних об'єктивних умов і суб'єктивних факторів). При цьому слід усвідомити роль *вчинку* як міри тієї чи іншої поведінки людей. На основі опанованих понять слід перейти до з'ясування сутності девіантної поведінки та тих об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, які опосередковують її існування. Безпосереднє існування сутності девіантної поведінки рекомендується розглянути в контексті *метафізичного та діалектичного підходів*. Взаємозв'язок девіантної поведінки з правопорушенням

рекомендується вивчати на основі з'ясування змісту понять «сфера девіантної поведінки» та «превенція» (останнє поняття стосується заходів мінімізації сфери девіантної поведінки).

Опанування феномену правопорушення в онтологічному вимірі пропонується здійснити через аналіз такого ключового поняття як «досвід правопорушення» (в аспекті *негативної онтології права (неправа)*). Для цього слід усвідомити співвідношення в бутті людей фактів порушення ними *норм позитивного права і досвіду порушень усталених соціальних звичаїв* (у сферах права власності, інших соціальних благ, свободи). Логічним завершенням вивчення цієї частини теми буде осмислення поняття «онтологічний результат вчинення правопорушення» у контексті зміни екзистенціального статусу правопорушника.

Повнота філософсько-правового осмислення феномену правопорушення має також *антиномічний аспект*. Для його вивчення і розуміння рекомендується звернутися до питання про антиномії у праві та роль антиномійних ситуацій, у яких нерідко перебувають суб'єкти права. У цьому зв'язку, зокрема, слід засвоїти зміст поняття «гетерономія» та питання про гетерономні імперативи (гіпотетичний і категоричний) стосовно правової поведінки автономної особи в антиномійних ситуаціях у позитивному праві та поміж позитивним і природним правом.

Співвідношення загального поняття «правопорушення» з особливим поняттям «злочин» рекомендується розглянути за формулою: «Злочин – правопорушення, але не будь-яке правопорушення може вважатися злочином». Філософсько-правовий аналіз цієї формули потребує залучення до розгляду цілого комплексу понять: «антисупільна поведінка», «асоціальна поведінка», «девіантна поведінка», «аморальна поведінка», «протиправна поведінка». Їх взаємозв'язок у контексті об'єктивної сторони протиправної (неправомірної) поведінки визначає особливість злочину як виду правопорушення. Філософське осмислення злочину потребує розгляду онтологічної проблеми злочину, тобто того характеру буття, яким володіє злочин. У цьому аспекті рекомендується проаналізувати запитання: *чи виникає злочин тільки з його затвердження таким державою,*

або ж деякі суспільні відносини об'єктивно носять суспільно небезпечний характер? Ідейні основи аналізу онтологічної проблеми злочину були зроблені ще Аристотелем, а сформульовані Р. Оуеном: «Злочини є злочинами суспільства, а не окремої людини». Обґрунтування позицій з цього питання слід шукати у представників соціологічного праворозуміння Е. Дюркгейма, П. Сорокіна. Проте, як властиво філософській думці, існують критичні заперечення онтологічного аналізу злочину з антропологічного (Ч. Ломброзо), аксіологічного (концепція аномії Р. Мертон), кримінологічного (теорія стигми Ф. Танненбаума, Е. Саттерленда) ракурсів аналізу. Здобувачам надається можливість сформулювати власну позицію з цієї проблеми на основі вивчення усіх обґрунтувань.

Заключна частина теми – покарання – потребує від здобувачів опанування кількох взаємопов'язаних питань. По-перше, еволюції філософського осмислення покарання в парадигмах відплати, страхання (заякування), виправлення, невідворотності, абсолютної справедливості, діалектичної відплати (відновлення), некарального впливу, превенції. По-друге, питання про смертну кару та позбавлення волі як типи покарання. По-третє інтерпретації покарання та його мети в різних типах праворозуміння. По-четверте, основні теорії покарань: ретрибутивізму та консеквенціалізму. По-п'яте, концепції відновлювального правосуддя.

Особливим питанням у філософсько-правовому аналізі покарань є співвідношення правового, морального і теологічного аспектів покарання у контексті реалізації принципу справедливості. Ключовою проблемою цього питання є необхідність і можливість прощення та примирення. Здобувачам рекомендується ознайомитися з концептуальними позиціями різних філософів із цього питання і сформулювати власну позицію.

План семінарського заняття

1. Філософсько-правове осмислення девіантної поведінки.
2. Онтологія правопорушення. Правопорушення і злочин у контексті онтологічного, антропологічного, аксіологічного та кримінологічного осмислення.

3. Філософсько-правове осмислення покарання.
4. «Справедливе» покарання у філософії права та проблема смертної кари.

Питання для самостійного опрацювання

1. Аналіз сутності девіантної поведінки, умов і факторів її формування.
2. Сфера девіантної поведінки та проблеми її мінімізації.
3. Негативна онтологія права (неправо) в «досвіді правопорушення». Онтологічний результат вчинення правопорушення.
4. Антиномічний підхід до проблеми правопорушення: гетерономія та гетерономні імперативи в антиномійних ситуаціях.
5. Ідея покарання та її інтерпретації в різних типах праворозуміння.
6. Філософсько-правове розуміння мети покарання.
7. Основні теорії покарань: теорія ретрибутивізму та теорія консеквенціалізму.
8. Правовий, моральний і теологічний аспекти покарання у контексті реалізації справедливості.

Практичні навчальні завдання до самостійної роботи

1. Проаналізувати вплив антиномійних ситуацій у праві на правову поведінку особи.
2. Аргументуйте власну позицію щодо формули Р. Оуена «Злочини є злочинами суспільства, а не окремої людини».
3. Аргументуйте власну позицію щодо філософсько-правових парадигм покарання за правопорушення.

Тести

1. *Що із наведеного властиве виключно метафізичній характеристиці безпосереднього існування сутності девіантної поведінки?*
 - а) злочинна поведінка;
 - б) делінквентна поведінка;
 - в) асоціальна поведінка;
 - г) аутодеструктивна поведінка.

2. Який гетерономний імператив враховує волю автономної особи?

- а) категоричний;
- б) гіпотетичний;
- в) позитивне зобов'язання;
- г) обов'язок.

3. Який (які) види девіантної поведінки охоплює злочин?

- а) асоціальна поведінка;
- б) антисуспільна поведінка;
- в) протиправна поведінка;
- г) антисуспільна, асоціальна, аморальна і протиправна поведінки.

4. Хто обґрунтував доцільність використання фізичної праці ув'язнених як покарання за правопорушення?

- а) Ч. Беккарія;
- б) І. Кант;
- в) В. Пале;
- г) А. Вишинський.

5. Якій теорії покарання найбільше відповідає принцип індивідуальної відповідальності як підстави правомірного покарання?

- а) теорія справедливого покарання;
- б) теорія ретрибутивізму;
- в) теорія виправлення;
- г) теорія некарального впливу.

Теми презентацій

- 1. Негативна онтологія права (неправо).
- 2. Онтологічний результат вчинення правопорушення.
- 3. Сфера девіантної поведінки.

Інформаційні джерела: 1) обов'язкові інформаційні джерела зі списку до цього посібника; 2) теоретичні матеріали до теми 12; 3) додаткові джерела з рекомендованого до посібника списку за вільним вибором здобувачів та із самостійно підібраних інформаційних ресурсів.

Тема 10. Філософія правотворчості та застосування права

Основні поняття: об'єктивна істина, формальна істина, абсолютна істина, відносна істина, когерентна істина, конвенційна істина, герменевтична істина, феноменологічна істина, догматична істина, квазіістина, квазіправо, омана, обман, неправда, дезінформація, істинність норми права, прескриптивна норма права, дескриптивна норма права, правотворча помилка, законотворча помилка, дефект правотворчості, неістинна (хибна) норма права, наратив, множинність істини, мета кримінального процесуального пізнання та доказування.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Опанування матеріалу теми розпочинається з установаження зв'язку гносеологічної категорії «істина» з юридичною практикою. Сутність цього зв'язку слід виявляти в концептуальних особливостях розуміння її філософського і логічного сенсу, з одного боку, та суперечностях трактування її втілення (зокрема в Україні) у правотворчому і правозастосовному процесах, з другого боку. Іншим ракурсом зазначеного зв'язку є осмислення правової практики як критерію правової істини, зокрема *істинності конкретної правової норми та відповідного їй правозастосовного акту*.

Особливості пізнання правової істини в контексті юридичної практики слід осмислювати в характеристиках об'єкта і суб'єкта правового пізнання, юридичної логіки і теорії мовленнєвих актів, їх ролі в нормативізації правового процесу. Зокрема рекомендуються до вивчення: модель розуміння істини Г. Фреге («трикутник Фреге»); герменевтичний аспект розуміння юридичних текстів (зіставлення знаку та смислу з метою конкретизації обсягу норми права для напрацювання практичних дій); розуміння юридичних текстів з позицій феноменології та когерентизму.

Важливою складовою вивчення теми є осмислення небезпеки догматичної позитивістської тенденції не помічати відносності

істини в правових нормах і правозастосовних актах. Зокрема у цьому контексті пропонуються до осмислення: класифікація видів правової істини і докази відносності істини, поняття «квазіістина», «квазіправо», «омана», «неправда», «обман», «дезінформація».

Вивчення проблематики істини у правотворчості потребує, насамперед, опанування особливостей підходів до визначення цього різновиду юридичної діяльності. Відтак слід зрозуміти необхідність поєднання діалектичної та формальної логіки для набуття істинного сенсу нормами права у результаті правотворчості. В аспекті критерію істинності створених норм права необхідно осмислити співвідношення з правовою реальністю прескриптивних і дескриптивних норм права. З огляду на суб'єктивний характер правотворчості важливо зрозуміти суб'єктивні причини появи юридичних помилок; осмислити поняття «правотворча помилка», «законотворча помилка», «дефект правотворчості»; розглянути види правотворчих помилок.

Філософсько-правовий дискурс істини у правотворчості має декілька основних аспектів, які необхідно опанувати для розуміння складного, суперечливого характеру цього виду юридичної практики. Зокрема рекомендується розглянути: існуючі аргументації позицій щодо істини як властивості норм права в їх обсязі, змісті, формі; взаємозв'язок істинності норм права з державною волею у правотворчості та проблемою дійсності неістинної (хибної) норми права за її сумнівності в сенсі верховенства права. Загалом основні аспекти істинності норм права слід опанувати в їх взаємозв'язку на предмет об'єктивності – суб'єктивності, мінливості (змінюваності, вдосконалення, оновлення), відповідності юридичної норми суцільній і належній правовій реальності, внутрішній і зовнішній істинності у прескриптивному та дескриптивному аспектах норм права.

Під час вивчення проблематики істини у застосуванні права слід, насамперед, звернути увагу на зарубіжний досвід її конституційного закріплення у кримінальному провадженні і непослідовність у цьому українського законодавства. Також узяти до уваги зв'язок застосування концептів істини (формаль-

ної чи матеріальної) із змагальною (англосаксонська) чи змішаною (континентальна) системами права та видами кримінального провадження *за диференціацією кримінально-процесуальної форми*. В проблемі встановлення істини під час здійснення кримінального провадження слід вирізнити три базові аспекти: нормативний, методологічний і філософський. У останньому – з’ясувати сутність проблеми визнання *множинності істини* в конкуренції різних її теорій і поширенні в юридичній практиці постмодерністського терміну «*наратив*».

Опанування філософсько-правових особливостей пізнавальної кримінальної процесуальної діяльності потребує послідовного вивчення логіки взаємозв’язків *мети* пізнання кримінального процесуального доказування в його реальності, процесуальності, системності та конвенційності; спільного та відмінного між кримінальним процесуальним пізнанням і кримінальним процесуальним доказуванням та змістовним наповненням кожного з них. Також необхідно проаналізувати аргументацію дослідників щодо необхідності зміни пізнавальної парадигми теорії доказування вітчизняного кримінального процесу: від традиційної теорії пізнання (основою якої є «концепт відбиття») в бік здобутків і креативів сучасної *когнітивної науки*. Зокрема щодо зміни розуміння гносеологічної основи кримінального процесуального доказування з класичної теорії пізнання (основою якої є концепція відображення (відбиття), на когнітивну (методологічну основу якої становить система юридичних технік – інтерпретація, репрезентація); щодо розуміння доказування як діяльності не тільки суто пізнавальної, але й *проектно-реалізаційної*; щодо новітніх варіантів визначення терміну «кримінальне процесуальне доказування». З огляду на *конкуренцію прихильників і противників об’єктивної істини як мети кримінальної процесуальної діяльності*, слід виокремити позицію **В. Вапнярчука** про *перспективи поєднання теорій істини в кримінальному процесі як складових компонентів єдиного поняття «істина»*. Це відповідає тенденції до інтегративного праворозуміння. У цьому контексті рекомендується також опрацювати порівняльно-аналітичну аргументацію **О. Дуфенюка**

щодо вразливості концепту об'єктивності у кримінальному провадженні та *конвергенцію об'єктивності і суб'єктивності в певних напрямках процесуальної діяльності*. Також врахувати тези цього автора про необхідність «стримувати» *іманентну обвинувальну спрямованість* функціонерів кримінального судочинства та проблемність фактору їх *внутрішнього переконання*.

В якості прикладу до означеної складності проблематики кримінально-процесуальної практики рекомендується розглянути дослідження філософсько-правової оцінки злочину як встановлення істини.

Важливим аспектом співвідношення об'єктивності та суб'єктивності в кримінально-процесуальній практиці є проблема *розуміння* актів застосування права. Для її осмислення рекомендується опрацювати матеріали про роль герменевтичних практик. Зокрема розглянути *процес перевтілень* здобутого слідчим матеріалу (інформації) в письмових текстах на всіх етапах розслідування і суду та його *тлумачень різними суб'єктами процесу*. Також розглянути проблематику тлумачень інших видів правозастосовних актів.

Основним філософсько-правовим результатом опанування теми має стати осмислення правотворчої та правозастосовної практик як критеріїв істинності права в його суцільному і належному аспектах.

Питання для самостійного опрацювання

1. Істина в юридичній практиці.
2. Правова практика як критерій правової істини.
3. Особливості пізнання правової істини в контексті юридичної практики.
4. Доктринально-догматична проблематика позитивного права і пошуки істини у правотворчості та застосуванні права.
5. Проблематика істини у правотворчості.
6. Проблема істини у правотворчості як предмет філософсько-правового дискурсу.
7. Основні аспекти істинності норм права.

8. Проблеми відповідності норми права суцільній і належній правовій реальності.

9. Прескриптивний і дескриптивний аспекти норм права, її внутрішня та зовнішня істинність.

10. Проблематика істини у застосуванні права.

11. Філософсько-методологічне підґрунтя різних концептуальних підходів до розуміння сутності кримінального процесуального пізнання та доказування.

12. Мета кримінального процесуального пізнання та доказування у філософсько-правовому дискурсі.

13. Полярність і конвергенція об'єктивності та суб'єктивності у кримінальному провадженні.

14. Правотворча і правозастосовна практики як критерії істинності права в його сушому і належному аспектах.

Практичні навчальні завдання до самостійної роботи

1. Зробіть порівняльний аналіз існуючих аргументацій мети кримінальної процесуальної діяльності в контексті конкуренції концептів істини та аргументуйте власну позицію.

2. Зробіть порівняльний аналіз існуючих аргументацій критеріїв істинності норм права та аргументуйте власну позицію.

3. Підготуйте приклад власного тлумачення та інтерпретації юридичного тексту (нормативно-правового чи правозастосовного акта, коментаря до того чи іншого кодексу, тощо), керуючись методикою юридичної герменевтики.

Тести

1. *Яка категорія є парною до категорії «істина» у кримінальному процесуальному доказуванні?*

- а) достовірність;
- б) хибність;
- в) ймовірність;
- г) конвенція.

2. *Якій теорії істини відповідає теза «судження пов'язано з іншими в системі»?*

- а) когерентній;
- б) конвенційній;

- в) формальній;
- г) об'єктивній.

3. *Що є причиною неузгодженості суцього і належного у праві?*

- а) філософія права;
- б) праворозуміння;
- в) подвійність права як соціального явища;
- г) конкуренція моралі і права.

4. *Якому варіанту істини у праві відповідає твердження «факт, який є неоспорюваним»?*

- а) абсолютній істині;
- б) відносній істині;
- в) догматичній істині;
- г) когерентній істині.

5. *Якому концепту істини у праві відповідає формула «знак-знак»?*

- а) когерентності;
- б) феноменології;
- в) герменевтики;
- г) об'єктивності.

Теми презентацій

1. Герменевтичне розуміння юридичних текстів.
2. Співвідношення об'єктивності та суб'єктивності в кримінально-процесуальній практиці.
3. Співвідношення пізнання та доказування в кримінальному процесі.

Інформаційні джерела: 1) обов'язкові інформаційні джерела зі списку до цього посібника; 2) теоретичні матеріали до теми 12; 3) додаткові джерела з рекомендованого до посібника їх списку за вільним вибором здобувачів та із самостійно підібраних інформаційних ресурсів.

Тема 11. Філософія правосуддя

Основні поняття: правосуддя, судочинство, судова герменевтика, широке герменевтичне коло, текстуалізм, контекстуалізм, інтерпретивізм, формула Радбруха, законне неправо, народне правосуддя, самосуд, суд присяжних, анулювання закону, правосуддя пильності, відновне правосуддя, відновлення права, присяжне анулювання закону, доктрина судового контролю («питання права» і «політика права»), суддівський розсуд, судовий активізм, судова стриманість, оригіналізм, суворе тлумачення, функціоналізм, доктриналізм, девелопменталізм, структуралізм, судова аргументація, судове праворозуміння, судова правотворчість, квазіпрецедент, природна справедливість у правосудді, відновлювальне (реституційне) правосуддя.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Вивчення теми починається з осмислення співвідношення двох основних понять: «правосуддя» та «судочинство». При цьому ключовим питанням, на яке потрібно знайти відповідь, буде таке: чи будь-яка діяльність суду є правосуддям? У відповіді на це питання закладена основна проблематика правосуддя як об'єкта філософсько-правового дослідження. Опанування методологічних підходів до пізнання правосуддя як об'єкта дослідження (дескриптивного, атрибутивного, сутнісного, есенціального та екзистенціального) у підсумку мають підвести здобувачів до розуміння потенціалу плюралізму в проблематиці правосуддя. Осмислення правосуддя має підвести здобувачів до *результуючого* осягнення всього змісту філософії права в єдності онтологічних, антропологічних, гносеологічних, аксіологічних і логічних засад. На цій основі, як наслідок, слід з'ясувати *різновиди судочинства як практику* правосуддя. Розгляд методології дослідження правосуддя та його здійснення в судочинстві рекомендується зосередити на двох основних аспектах: співвідношенні ідеї права та її судового здійснення; співвідношенні та розмежуванні «права» і «закону». Водночас, також, враховувати проблематику праворозуміння в поєднанні з

потребами судової герменевтики щодо досягнення сенсу правосуддя в «широкому герменевтичному колі», у текстуалізмі, контекстуалізмі, інтерпретивізмі.

Опанування навчального матеріалу про виникнення та розвиток ідеї правосуддя рекомендується організувати на основі порівняльно-аналітичного методу щодо оригінального вкладу Платона, Аристотеля, Г. Гроція, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-П. Марата, А. Гамільтона, Г. В. Ф. Гегеля, Р. фон Єрінга, Г. Кельзена, Г. Радбруха, А. В. Дайсі, Г. Л. А. Харта, Р. Дворкіна, К. Косіо та ін. За результатами – скласти таблицю (чи схему) основних ідей, які привернули Вашу увагу, чи, навпаки, викликали скепсис, несприйняття (наприклад, легітимність суду, суддівський розсуд, тощо).

Плюралізм ідей правосуддя має стати основою для осмислення проблематики здійснення правосуддя у практиці судочинства. При цьому, насамперед, в актуальній для Західної цивілізації демократичній традиції та в контексті праворозуміння рекомендується розглянути феномени *народного правосуддя: самосуд і суд присяжних*. Зокрема, щодо першого, в дослідницьких підходах до визначення істотних ознак самосуду та його різновидів; до зумовлених правовим плюралізмом колізій у правосудді; до «правосуддя пильності» та відновного правосуддя. Також, щодо другого, в підходах до проблеми форм народного представництва у здійсненні правосуддя та доктринальних акцентах щодо поділу влад і їх джерел в демократичних країнах; до розумінні вердикту присяжних як феномену анулювання закону.

Розгляд зазначених феноменів рекомендується здійснити шляхом з'ясування проблеми співвідношення правосуддя із судочинством у контексті їх змісту та форми. Шлях до розв'язання проблеми пролягає через визначення ролі справедливості у співвідношенні правосуддя та судочинства, через осмислення підходів (функціонального і змістовного) до розуміння сутності правосуддя.

Питання про мету та метод правосуддя частково пов'язане з раніше вивченим матеріалом про концепції праворозуміння, про

онтологічні основи права та його цінності (зокрема справедливність). Проте це питання потребує від здобувачів засвоєння нових знань, зокрема про *доктрину судового контролю* з таких ключових питань як, наприклад, «*питання права*», «*політика права*» (в англомовному її розумінні як принципу чи установки, яким слідують судді). Також з'ясування змісту головного методу правосуддя – суддівського розсуду, його предмета і меж. Зокрема рекомендується засвоїти сутність і значення таких методів суддівського розсуду і різновидів судового тлумачення: інтерпретація, тлумачення, конструювання, судовий активізм, судова стриманість, текстуалізм і контекстуалізм (історичний чи фактичний), оригіналізм, суворе тлумачення, функціоналізм, доктриналізм, девелопменталізм, структуралізм. Узагальнюючим поняттям щодо всього інструментарію судівництва є *суддівська філософія* – чинник філософії правосуддя.

Особливою частиною теми є *правова герменевтика* (це поняття пропонується осмислити в контексті праворозуміння з поняттями «юридична герменевтика» та «судова герменевтика»). Реалізацію герменевтичного підходу до здійснення правосуддя в судочинстві слід розглядати всебічно: 1) у системному взаємозв'язку онтологічного, антропологічного, гносеологічного й аксіологічного аспектів; 2) в особливостях судової аргументації у співвідношенні з юридичною аргументацією та правовою юридичною аргументацією; 3) у специфіці позараціональних, психологічно-емоційних чинників *сприйняття* (правового перформансу) й оцінки учасниками судового засідання всього почутого в ньому та відповідних емоцій і переживань; 4) у ролі логіки (формальної і неформальної) та риторики в змагальному процесі судочинства; 5) в особливостях судового розсуду: інтерпретації фактів, співвідношеннях судової об'єктивності та суб'єктивності, переконань суддів із формальною істиною; 6) у складностях судового слідства у визначенні необхідних меж доказовості для встановлення істини та допустимості доказів у справі, здобутих процесуально недозволеним шляхом; 7) у складностях встановлення істини у справі при дотриманні процесуальних правил, яка, у результаті активності опонентів судо-

вого засідання, зводиться до *формальної юридичної* (а не *правової, об'єктивної*) істини; 8) в особливостях встановлення істини в цивільному процесі (обмеженість доказового матеріалу, який надається *лише* сторонами).

Логічним продовженням попередньої частини теми є питання про судове праворозуміння. Його сутність полягає в дилемі: *що має бути досягнуто по закінченні юридичної інтерпретації – верховенство права чи закону?* Відповідно, відрізнятиметься й тип істини, встановлюваної за результатами судочинства в конкретних справах: чи буде вона юридичною і правовою. Для розуміння проблематики цього питання слід узяти до уваги відмінності «класичної» теорії тлумачення права (заснованої історичною школою Савін'ї) від теорії тлумачення «правової думки» закону (яка враховує політичну заангажованість законодавців і можливу недосконалість закону внаслідок його «застарілості» (невідповідності невинному суспільному розвитку і новій правовій реальності)). Водночас при осмисленні ролі судового праворозуміння у правосудді слід вдумливо проаналізувати застереження класиків філософії права щодо відмінності можливої правотворчості судді у процесі тлумачення закону від тієї правотворчості, якою займається законодавча влада.

Роль судового праворозуміння у правотлумаченні та право-оцінюванні фактичних обставин по справі рекомендується розглянути у двох основних аспектах. По-перше, у співвідношенні права і закону, а відтак і виду встановлюваної істини. По-друге, у співвідношенні *суб'єктивного* фактора так званого «*передрозуміння*» суддею справи з виявленими в судовому процесі доказами, що пройшли випробування *неупередженим* оцінюванням та були *об'єктивовані* як істина і роз'яснені в судовому рішенні. Такий аналіз є необхідним для висновку про відповідність конкретного судочинства правосуддю в його філософсько-правовому розумінні.

Питання про взаємозв'язок правосуддя із судовою правотворчістю рекомендується розглядати насамперед за критерієм загальнообов'язкового характеру актів судової влади, визнаного державою на рівні законодавства. У цьому зв'язку слід узяти до

уваги проблему сумісності правотворчої функції суду з вимогами теорії поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову (до проблематики, зокрема, належать поняття «законодавство» і «правотворчість», прогалини в законах і колізії між ними, тощо). Також слід звернути увагу на зв'язок судової правотворчості з метою правосуддя і статусом судової влади в контексті принципу суверенітету народу, його повновладдя. Також необхідно конкретизувати питання про судову правотворчість за її видами: судовим прецедентом, квазіпрецедентом, нормативно-правовими актами судової влади.

Завершувати опанування теми слід у контексті реалізації в судочинстві принципу справедливості як однієї з основних онтологічних основ і цінностей права. У цьому зв'язку, насамперед, логічно з'ясувати характер *природної справедливості* у правосудді за її складовими, визнаними в європейських стандартах справедливого суду. Особливості втілення ідеї справедливості в судочинстві слід розглядати в матеріальному та процедурному аспектах, а також, у складних випадках, *замість закону* (*praeter legem*) і *всупереч закону* (*adversus legem*). Також рекомендується розглянути запропоновану М. Ентіним систему елементів, з яких складається право на справедливий судовий розгляд. До новітніх досягнень втілення ідеї справедливості в судочинстві належить *концепція відновлювального (реституційного) правосуддя*, яка реалізується в країнах англо-американської правової сім'ї. Ознайомлення з цією концепцією та її судовою практикою буде корисною для розширення філософсько-правового світогляду.

Результатом опанування всього матеріалу теми має стати розуміння правосуддя як критерію істинності права в його суцільному і належному аспектах.

Питання для самостійного опрацювання

1. Об'єкт і проблематика філософсько-правового дослідження правосуддя. Філософія правосуддя як напрям філософії права.
2. Філософсько-правові аспекти методології дослідження правосуддя.

3. Правосуддя і судочинство. Співвідношення ідеї права та її судового здійснення.
4. Мета та метод правосуддя.
5. Ідея правосуддя в історії філософсько-правової думки.
6. Самосуд і правосуддя: антиномія форми та смислів у здійснення ідеї правосуддя.
7. Правосуддя та судочинство: діалектика змісту та форми.
8. Здійснення правосуддя: герменевтичний підхід. Судова герменевтика.
9. Поняття та особливості судової аргументації. Судова інтерпретація факту.
10. Судове доказування та встановлення істини в суді.
11. Судове праворозуміння, правотлумачення та правозастосування.
12. Правосуддя і судова правотворчість.
13. Правосуддя як справедливе судочинство. Концепція природної справедливості у правосудді.
14. Особливості втілення ідеї справедливості в судочинстві.
15. Ідея справедливості в концепції відновлювального правосуддя та її здійснення.
16. Правосуддя як критерій істинності права в його суцільному і належному аспектах.

Практичні навчальні завдання до самостійної роботи

1. Скласти таблицю (чи схему) основних ідей правосуддя, які привернули Вашу увагу, та аргументувати власну позицію щодо вибору.
2. Проаналізуйте можливі випадки присяжного анулювання закону та аргументи на користь і не на користь присяжного анулювання. Аргументуйте власну позицію із врахуванням плюралізму праворозуміння та особливостей правових систем.
3. Проаналізуйте проблему сумісності правотворчої функції суду з вимогами теорії поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову та демократичним принципом повновладдя народу. Аргументуйте власну позицію.

Тести

1. *Що означає термін «правосуддя» у філософсько-правовому розумінні?*

- а) судочинство за принципом верховенства закону;
- б) правозастосувальна діяльність суду у встановленому законом процесуальному порядку;
- в) судочинство за принципом верховенства права;
- г) онтологічні, гносеологічні, аксіологічні і логічні засади судочинства.

2. *Що означає термін «правовий інтерпретивізм»?*

- а) теорія тлумачення права;
- б) європейська юридична герменевтика;
- в) американська юридична герменевтика;
- г) «третій шлях» пошуку судового рішення між «природним» і позитивним правом.

3. *Хто автор ідеї про народний суд, де суддями можуть бути всі?*

- а) Платон;
- б) Аристотель;
- в) А. В. Дайсі;
- г) Солон.

4. *Хто автор ідеї про верховенство права як сутність правосуддя?*

- а) Г. Гроцій;
- б) Г. Радбрух;
- в) А. В. Дайсі;
- г) Ш.-Л. Монтеск'є.

5. *Хто автор ідеї про «законне неправо»?*

- а) Р. фон Єрінг;
- б) Г. Радбрух;
- в) Г. Харт;
- г) Р. Дворкін.

Теми презентацій

1. Судова правотворчість.
2. Правосуддя та судочинство.
3. Правосуддя як справедливе судочинство.

Інформаційні джерела: 1) обов'язкові інформаційні джерела зі списку до цього посібника; 2) теоретичні матеріали до теми 12; 3) додаткові джерела з рекомендованого до посібника списку за вільним вибором здобувачів та із самостійно підібраних інформаційних ресурсів.

Тема 12. Філософські проблеми права в сучасному суспільстві

Основні поняття: глобалізація, правова глобалізація, глобальне право, глобальна правова система, правова інтеграція, правова інтернаціоналізація, правова імплементація, правовий плюралізм, політизація права, політичне право, політика права, локалізація права, глокалізація права, універсалізм у праві, партикуляризм у праві, етика правового дискурсу, міжнародне правосуддя, юридичний формалізм (концептуалізм), правовий реалізм, юридичний прагматизм, економічний аналіз права, критичні правові дослідження.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Вивчення теми потребує, насамперед, засвоєння основоположних щодо неї понять *«глобалізація»*, *«правова глобалізація»*, *«глобальне право»*, *«глобальна правова система»*. У взаємозв'язку їх змісту слід розкривати тенденції еволюції національних правових систем, взаємодії поміж ними та системних змін у міжнародному праві.

Сутнісна характеристика впливу глобалізації на право розкривається в поняттях *«правова інтеграція»*, *«правова інтернаціоналізація»*, *«правова імплементація»*. Кожне з понять має особливі ознаки, які необхідно усвідомити. Зокрема, поняття правової інтернаціоналізації має складний зміст: потрібно

вирізнити відмінності *рецепції, гармонізації та уніфікації* як способів (форм) правової інтернаціоналізації. В *уніфікації* слід з'ясувати *конфліктогенний потенціал* у цивілізаційному та національному аспектах. Також потребує аналітичного розгляду поняття правової імплементації, у змісті якого слід вирізнити особливості: правової інкорпорації та правової трансформації; міжнародний і міждержавний аспекти.

Поняття *глобального права* рекомендується конкретизувати у формуваннях наднаціональних гуманітарного, інформаційного, торгового і договірної права, правосуддя, та в інших проявах. У цьому контексті необхідно виокремити аналіз тенденцій *політизації права* та формування *політичного права*, гуманізації покарань за правопорушення; *локалізації та глокалізації* у праві.

Логічним завершенням опанування цієї частини теми має стати аналіз філософсько-правового дискурсу онтологічного виміру глобалізації права.

Наступна частина теми потребує опанування здобувачами філософсько-правової проблематики поєднання національного та універсального у праві. Сутність цієї проблематики полягає у конкуренції політико-правових доктрин і практичних парадигм пріоритетності *індивідуальних прав людини* чи *колективних прав народів (націй)*. Крайнощі *універсалізму* чи *партикуляризму* у праві на основі тієї або іншої парадигми загрожують конфліктами цивілізацій і окремих націй і, зрештою, несуть загрозу самій глобалізації. Тому актуальним є вивчення сучасної комунікативної філософії права з позицій *етики дискурсу* (К.-О. Апель, Ю. Хабермас). Вона перспективна утвердженням правового плюралізму як чинника правової гармонізації (поняття «правовий плюралізм» необхідно конкретизувати у розмаїтті його сучасних розумінь). Альтернативою правовому плюралізму і правовій гармонізації є конфлікт цивілізацій і націй. У цьому зв'язку рекомендується розглянути об'єктивні і суб'єктивні чинники цього конфлікту, зумовлені самою глобалізацією, зокрема нерівномірністю її процесу в геополітичному просторі, односторонньою спрямованістю, тощо.

Водночас конфліктний характер глобалізації актуалізує філософсько-правовий дискурс *наднаціонального (міжнародного) правосуддя як складової глобального права*. Рекомендується, по-перше, розглянути процес становлення та розвитку такого правосуддя; по-друге, розглянути процес інтернаціоналізації розуміння правової справедливості та прийняття судового рішення на основі західних напрямів і концепцій (з акцентом на діяльності судді, а не законодавчого органу). У цьому зв'язку необхідно засвоїти особливості західних напрямів і концепцій прийняття судового рішення: юридичного формалізму (концептуалізму), правового реалізму, юридичного прагматизму, економічного аналізу права, критичних правових досліджень.

Наступна частина теми стосується окремих актуальних у філософсько-правовому вимірі проблем. Зокрема, технологічний прогрес за умов глобалізації зумовив раніше неймовірну проблематику для всього людства, пов'язану з робототехнікою, штучним інтелектом, можливостями зміни статі людини та метаморфоз сімейних відносин. Здобувачам рекомендується ознайомитися із сучасними публікаціями на цю тематику та вирізнити в них онтологічні, антропологічні, гносеологічні, епістемологічні, аксіологічні аспекти у контексті правового регулювання прав і свобод людини в гармонії із загальним благом і легітимізованими суспільством нормами моралі, звичаями і традиціями. Зокрема рекомендується осмислити проблему парадигм гуманізму і постгуманізму.

Також рекомендуються до опрацювання матеріали з проблеми гармонізації принципу антропоцентризму у правовій політиці із зумовленими його гіперболізацією глобальними екологічними загрозами для сталого розвитку людства. Слід з'ясувати сутність проблеми і завдання та способи її розв'язання. Аналогічно рекомендується підійти до опанування проблематики викликаних глобалізацією масових міграцій і мультикультуралізму, космополітизму та національної ідентичності в демократичних суспільствах.

Заключна частина теми і всього курсу філософії права стосується глокальної тенденції утвердження європейської лібераль-

ної моделі демократичної правової держави, на яку зорієнтована реформа політико-правової системи України. Здобувачам рекомендується ознайомитися з матеріалами щодо сучасної проблематики змін у реалізації принципу поділу влади в демократичних європейських державах. Зокрема з посиленням участі громадянського суспільства у сфері правотворчості, ролі судової влади у правотворчості у процесі правозастосування (щодо останнього – вирізнити обґрунтування критерію, який визначає межі судової правотворчості). Окремою фінальною сторінкою вивчення теми і всього курсу є формування у здобувачів розуміння ролі філософії права у реформуванні правової системи України. Для цього рекомендується ознайомитися з відповідним матеріалом, із якого виокремити основну аргументацію та сформулювати щодо неї власну позицію.

План лекційного заняття

1. Філософсько-правове осмислення впливу глобалізації на право.
2. Проблеми поєднання національного й універсального у праві. Правовий плюралізм і проблема конфлікту цивілізацій і націй як загроза глобалізації.
3. Філософсько-правові аспекти перспектив і небезпек глобалізації.
4. Тенденція політизації права та формування політичного права.

План семінарського заняття

1. Сучасні філософські проблеми робототехніки та штучного інтелекту.
2. Сучасні філософські проблеми гендерних відносин.
3. Сучасні філософські проблеми антропоцентризму і глобальних екологічних загроз.
4. Сучасні філософські проблеми масових міграцій, мультикультуралізму та національної ідентичності.

Питання для самостійного опрацювання

1. Правова інтеграція, правова інтернаціоналізація правова імплементація.
2. Способи правової інтернаціоналізації: рецепція, гармонізація та уніфікація.
3. Правова інкорпорація та правова трансформація, міжнародний і міждержавний аспекти у правовій імплементації.
4. Тенденції передачі традиційних функцій національних держав на наднаціональний рівень і локалізації та глокалізації у праві.
5. Філософсько-правовий вимір міжнародного правосуддя та західних напрямів і концепцій прийняття судового рішення.
6. Філософські проблеми правової реформи в Україні на основі принципу верховенства права.

Практичні навчальні завдання до самостійної роботи

1. Проблематика поєднання національного й універсального у процесі глобалізації права.
2. Принцип антропоцентризму й екологічні загрози для сталого розвитку людства у сучасній правовій політиці.
3. Проаналізувати аргументацію щодо ролі філософії права у реформуванні правової системи України й аргументувати власну позицію.

Тести

1. *Що із переліку елементів складає зміст правової глобалізації?*
 - а) правова інтернаціоналізація, правова трансформація, правова рецепція;
 - б) правова інтеграція, правова інкорпорація, правова консолідація;
 - в) правова імплементація, правова диверсифікація, правова гармонізація;
 - г) правова інтеграція, правова інтернаціоналізація, правова імплементація.

2. Яке відношення до глобалізації права мають рецепція, гармонізація та уніфікація права?

- а) форми глобалізації права;
- б) способи правової інтернаціоналізації;
- в) складові елементи правової інтеграції;
- г) складові елементи глобального права.

3. У чому полягає головна відмінність правової гармонізації від правової уніфікації у процесі правової глобалізації?

- а) відсутності міжнародних зобов'язань у процесі гармонізації;
- б) глобальному регулюванню процесу гармонізації;
- в) обов'язковій ратифікації результатів гармонізації парламентом;
- г) наявності спільних інтересів держав.

4. У чому полягає сутність тенденції політизації права у процесі правової глобалізації?

- а) формуванні політичного права;
- б) гармонізації права та політики;
- в) використанні права в політичних інтересах акторів глобалізації;
- г) переважанні норм міжнародного права над національним законодавством.

5. У чому полягає сутність правової локалізації у процесі правової глобалізації?

- а) багатовекторності трансформацій права;
- б) збереженні національної, традиційної правової системи;
- в) поєднанні глобальних і локальних правових процесів і явищ;
- г) правовій гібридизації.

Теми презентацій

- 1. Правова глобалізація.
- 2. Глобальне право.
- 3. Глобальна тенденція гуманізації права і покарань за правопорушення.

Інформаційні джерела: 1) обов'язкові інформаційні джерела зі списку до цього посібника; 2) теоретичні матеріали до теми 12; 3) додаткові джерела з рекомендованого до посібника списку за вільним вибором здобувачів та із самостійно підібраних інформаційних ресурсів.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ЗДОБУВАЧІВ

Основними видами самостійної роботи здобувачів у процесі опанування філософією права є підготовка до обговорення питань за планами семінарських занять і питань, винесених на самостійне опрацювання, виконання практичних навчальних завдань та підготовка презентацій, рекомендованих у цьому посібнику до кожної теми курсу.

За темами курсу, де передбачено семінарські заняття, здобувачі мають можливості отримати бали за виконані види самостійної роботи у формах усних виступів під час обговорення питань планів семінарських занять, усного чи письмового ознайомлення присутніх в аудиторії здобувачів та викладача з результатами виконання практичних навчальних завдань, демонстрації та пояснення підготовлених презентацій. Основні вимоги до підготовки цих видів самостійної роботи викладено у наступному розділі цього посібника «Порядок і критерії оцінювання знань здобувачів».

Здобувачам, які успішно опановують базовий зміст навчальної дисципліни та мають здібності й інтерес до науки також рекомендуються до виконання (як додатковий вид самостійної роботи) індивідуальні навчальні та науково-дослідні завдання. Їх метою є розвиток дослідницьких здібностей і надання можливостей набрання здобувачами додаткових балів у межах 100-бальної системи оцінювання. Основні вимоги до підготовки цих додаткових видів самостійної роботи також викладено у наступному розділі цього посібника «Порядок і критерії оцінювання знань здобувачів». Підготовлені реферати чи есе мають завчасно (до початку екзаменаційної сесії) бути подані для перевірки та оцінювання викладачеві філософії права.

Основними формами індивідуальних навчальних і науково-дослідних завдань є написання та захист на семінарському занятті реферату або есе. Робота над рефератом складається з таких етапів:

- вибір теми на основі тематики, затвердженої кафедрою;
- накопичення інформаційного матеріалу, підготовка, написання та захист реферату.

Рекомендована структура реферату:

- план;
- короткий вступ;
- виклад основного змісту теми;
- висновки;
- список використаних інформаційних джерел з посиланням на них у змісті реферату за зразком: [1, с. 37], де 1 – це номер зі списку використаних джерел, а 37 – це номер сторінки використаного джерела.

План має складатися зі вступу, змісту із двох – трьох питань та висновків. Розробка плану розпочинається з ознайомлення з відповідними інформаційними джерелами, на основі якої складається попередній план. План не слід деталізувати, адже в ньому даються основні питання теми в логічній послідовності. Попередньо складений план реферату рекомендується узгодити з викладачем.

Маючи попередній план, необхідно підібрати відповідні до змісту його питань інформаційні джерела. Список використаних джерел необхідно складати й нумерувати в порядку їх використання з посиланням у тексті реферату.

У вступі необхідно обґрунтувати вибір теми на основі її актуальності та значення для професійної діяльності відповідно до компетентностей і програмних результатів навчання, визначених державним стандартом. Опісля сформулювати основну мету та вказати прізвища авторів інформаційних джерел, підібраних до використання в рефераті.

У змістовій частині реферату необхідно: зробити порівняльний критичний аналіз використаних інформаційних джерел до кожного з питань плану; закінчити висвітлення кожного питань

ня узагальненням та обґрунтуванням власної позиції до використаних інформаційних джерел і змісту питання; виклад змісту кожного питання слід пов'язувати з актуальною практикою, наводячи відповідні приклади (у тому числі самостійно підібрані та прокоментовані).

У висновках до теми реферату потрібно зробити самостійне творче узагальнення викладеного змістового матеріалу відповідно до сформульованої у вступі мети.

Список використаних інформаційних джерел має складатися не менш як з 8–10 найменувань із вказівкою прізвища та ініціалів автора, назви джерела, видавництва, року видання та загальної кількості сторінок джерела.

Текст реферату не повинен містити граматичних помилок, скорочень і змістових повторів.

Вимоги до оформлення реферату. На титульному аркуші необхідно вказати: назву закладу вищої освіти, факультету, кафедри, теми реферату, прізвище та ініціали автора, прізвище та ініціали викладача-керівника. На наступному аркуші наводиться план реферату із вказівкою перших сторінок вступу, кожного з питань змісту, висновків, списку використаних джерел.

Текст реферату повинен бути набраний за допомогою комп'ютерної техніки з одного боку аркуша формату А4, шрифт Times New Roman, розмір 14, поля: верхнє та нижнє – 20 мм, ліве – 30 мм, праве – 10 мм, 1,5 інтервал. Сторінки повинні бути пронумеровані у правому верхньому куті. Обсяг реферату 12–15 сторінок.

Реферат захищається на семінарському занятті. Підставою для допуску до захисту реферату є позитивна рецензія викладача-керівника, в іншому випадку необхідно допрацювати реферат відповідно до вказаних у рецензії рекомендацій. Реферат не допускається до захисту: якщо виконаний не самостійно, а є плагіатом; якщо є компіляцією тексту підручників і не має творчого, дослідницького характеру; якщо основні питання не розкрито або викладено фрагментарно, у тексті є помилки, реферат оформлено не відповідно до вимог.

Підготовка до захисту реферату включає усунення недоліків і помилок, указаних у рецензії та складання короткого резюме реферату (визначення важливих понять, фактів, формулювання висновків), що буде сприяти закріпленню матеріалу в пам'яті та вільному його викладу під час захисту.

Особливою формою індивідуальних навчально-дослідницьких завдань є написання та захист на семінарі *есе* – невеликого за обсягом правового твору, що має довільну авторську композицію. Тема есе обґрунтовується здобувачем на предмет її актуальності у зв'язку з тематикою курсу філософії права та довільно розкривається в письмовій формі за тими самими вимогами, що й до рефератів.

Рекомендована тематика рефератів

Модуль 1

1. Філософія, філософія права, правознавство: взаємозв'язок у набуванні компетентностей бакалавра права.
2. Загальне і особливе у предметах філософії права й теорії права.
3. Формальна і неформальна логіки у методології права.
4. Проблеми праворозуміння у філософії права.

Модуль 2

1. Еволюція розуміння справедливості в ідеї права.
2. Еволюція розуміння свободи в ідеї права.
3. Правовий перформанс як форма буття права.
4. Множинна сутність природи людини в праві.
5. Співвідношення морального і правового гуманізму.
6. Антропологічні основи права в плюралізмі типів і концепцій праворозуміння.
7. Предмет правової антропології в «природному» та позитивістському праворозуміннях.
8. Особливості філософського змісту й обґрунтування прав людини у контексті розмаїть праворозуміння.

9. Об'єктивність правової істини у контексті діалектики абсолютної та відносної істини.
10. Антиномічність правової істини у співвіднесенні права та закону.
11. Співвідношення пізнання та розуміння права.
12. Сучасні політико-правові доктрини та парадигми в праві.
13. Цінність права як проблема праворозуміння.
14. Проблема критеріїв правових цінностей.
15. Універсальні й особливі правові цінності в Україні.

Модуль 3

1. Вплив антиномійних ситуацій у праві на правову поведінку особи.
2. «Злочини є злочинами суспільства, а не окремої людини»: аналіз формули Р. Оуена.
3. Негативна онтологія права (неправо) в «досвіді правопорушення».
4. Сфера девіантної поведінки та проблеми її мінімізації.
5. Проблематика істини у правотворчості.
6. Проблематика істини у правозастосуванні.
7. Аргументація мети кримінальної процесуальної діяльності в контексті конкуренції концептів істини.
8. Проблематика істинності норм права.
9. Проблематика істини у застосуванні права.
10. Проблематика об'єктивності та суб'єктивності у кримінальному провадженні.
11. Правосуддя та судочинство: співвідношення ідеї права та її судового здійснення.
12. Правосуддя в контексті плюралізму праворозуміння та особливостей правових систем.
13. Проблематика поєднання національного та універсального у процесі глобалізації права.
14. Філософсько-правова проблематика штучного інтелекту.
15. Філософсько-правова проблематика четвертого та п'ятого поколінь прав людини.

ПОРЯДОК І КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ ЗДОБУВАЧІВ

**Розподіл балів за результатами вивчення навчальної
дисципліни здобувачами денної форми навчання**

Назва модуля, теми	Види робіт	Максимальна кількість балів
Модуль 1. Світоглядно-методологічні засади права		
Тема. 1. Предмет філософії права	1. Відвідування лекції	–
	2. Обговорення теоретичних питань на семінарському занятті	2
	3. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	1
	Разом	3
Тема 2. Методологія філософії права	1. Відвідування лекції	–
	2. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Тема 3. Філософія «природного» праворозуміння	1. Відвідування лекції	–
	2. Обговорення теоретичних питань на семінарському занятті	2
	3. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	1
	Разом	3
Тема 4. Філософія позитивістського праворозуміння	1. Відвідування лекції	–
	2. Обговорення теоретичних питань на семінарському занятті	2
	3. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	1
	Разом	3
Усього балів за теми 1–4		12
Поточна модульна робота 1		8
Разом за модулем 1		20

Продовж. розподілу балів за результатами вивчення навчальної дисципліни здобувачами денної форми навчання

Назва модуля, теми	Види робіт	Максимальна кількість балів
Модуль 2. Система філософії права		
Тема 5. Правова онтологія	1. Відвідування лекції	–
	2. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Тема 6. Правова антропологія	1. Відвідування лекції	–
	2. Обговорення теоретичних питань на семінарському занятті	2
	3. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	1
	Разом	3
Тема 7. Правова гносеологія і правова епістемологія	1. Відвідування лекції	–
	2. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Тема 8. Правова аксіологія	1. Відвідування лекції	–
	2. Обговорення теоретичних питань на семінарському занятті	3
	3. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	1
	Разом	3
Усього балів за теми 5–8		12
Поточна модульна робота 2		8
Разом за модулем 2		20

Продовж. розподілу балів за результатами вивчення навчальної дисципліни здобувачами денної форми навчання

Назва модуля, теми	Види робіт	Максимальна кількість балів
Модуль 3. Філософія юридичної практики		
Тема 9. Філософія правопорушення і покарання	1. Відвідування лекції	–
	2. Обговорення теоретичних питань на семінарському занятті	2
	3. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	1
	Разом	3
Тема 10. Філософія правотворчості та застосування права	1. Відвідування лекції	–
	2. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Тема 11. Філософія правосуддя	1. Відвідування лекції	–
	2. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Тема 12. Філософські проблеми права в сучасному суспільстві	1. Відвідування лекції	–
	2. Обговорення теоретичних питань на семінарському занятті	2
	3. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	1
	Разом	3
Усього балів за теми 9–12		12
Поточна модульна робота 3		8
Разом за модулем 3		20
Всього з дисципліни		60
Підсумковий контроль (екзамен)		40
Разом		100

Розподіл балів за результатами вивчення навчальної дисципліни здобувачами заочної форми навчання

Назва модуля, теми	Види робіт	Максимальна кількість балів
Модуль 1. Світоглядно-методологічні засади права		
Тема 1. Предмет філософії права	1. Відвідування лекції	–
	2. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Тема 2. Методологія філософії права	Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Тема 3. Філософія «природного» праворозуміння	1. Відвідування лекції	–
	2. Обговорення теоретичних питань на семінарському занятті	2
	3. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	1
	Разом	3
Тема 4. Філософія позитивістського праворозуміння	1. Відвідування лекції	–
	2. Обговорення теоретичних питань на семінарському занятті	2
	3. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	1
	Разом	3
Усього балів за теми 1–4		12
Поточна модульна робота 1		8
Разом за модулем 1		20

Продовж. розподілу балів за результатами вивчення навчальної дисципліни здобувачами заочної форми навчання

Назва модуля, теми	Види робіт	Максимальна кількість балів
Модуль 2. Система філософії права		
Тема 5. Правова онтологія	Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Тема 6. Правова антропологія	Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Тема 7. Правова гносеологія і правова епістемологія	Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Тема 8. Правова аксіологія	Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Усього балів за теми 5–8		12
Поточна модульна робота 2		8
Разом за модулем 2		20
Модуль 3. Філософія юридичної практики		
Тема 9. Філософія правопорушення і покарання	1. Відвідування лекції	–
	2. Обговорення теоретичних питань на семінарському занятті	2
	3. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	1
	Разом:	3

Продовж. розподілу балів за результатами вивчення навчальної дисципліни здобувачами заочної форми навчання

Назва модуля, теми	Види робіт	Максимальна кількість балів
Тема 10. Філософія правотворчості та застосування права	Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Тема 11. Філософія правосуддя	Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом	3
Тема 12. Філософські проблеми права в сучасному суспільстві	1. Відвідування лекції	—
	2. Підготовка питань і практичних навчальних завдань, презентацій, рекомендованих до самостійної роботи	3
	Разом:	3
Усього балів за теми 9–12		12
Поточна модульна робота 3		8
Разом за модулем 3		20
Всього з дисципліни		60
Підсумковий контроль (екзамен)		40
Разом		100

Система нарахування додаткових балів за видами робіт з вивчення навчальної дисципліни

Форма роботи	Вид роботи	Бали
1. Навчальна	1. Участь у предметних олімпіадах: університетських, міжвузівських, всеукраїнських, міжнародних	10–30
	2. Участь у конкурсах на кращого знавця дисципліни: університетських, міжвузівських, всеукраїнських, міжнародних	10–30

*Продовж. системи нарахування додаткових балів
за видами робіт з вивчення навчальної дисципліни*

Форма роботи	Вид роботи	Бали
1. Навчальна	3. Проходження визначеного онлайн курсу чи іншого елемента неформальної освіти ¹⁷	10–30
	4. Створення і демонстрація презентації для супроводу доповіді з питань для обговорення на семінарському занятті	0–5
2. Науково-дослідна	1. Написання і захист наукового реферату (есе) з визначеної проблеми	0–10
	2. Участь у наукових гуртках («Ін-Юре»)	5–20
	3. Участь у наукових студентських клубах («Феміда»)	5–20
	4. Участь у конкурсах студентських робіт: університетських, міжвузівських, всеукраїнських, міжнародних	5–15
	5. Участь у наукових студентських конференціях: університетських, міжвузівських, всеукраїнських, міжнародних	5–15
	6. Підготовка публікації у наукових виданнях	20
Разом		*

За додаткові види робіт здобувач може отримати не більше 30 балів. Додаткові бали додаються до загальної підсумкової оцінки за вивчення навчальної дисципліни, але загальна підсумкова оцінка не може перевищувати 100 балів.

Шкала оцінювання знань здобувачів вищої освіти за результатами вивчення навчальної дисципліни

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ЄКТС*	Оцінка за національною шкалою
90–100	A	Відмінно
82–89	B	Дуже добре

¹⁷ Тут йдеться, зокрема, про низку онлайн курсів, наприклад, на платформах Coursera (курс «Introduction to Philosophy». URL: <https://www.coursera.org/learn/philosophy>); або Future learn (курс «Jurisprudence: Introduction to the Philosophy of Law». URL: <https://www.futurelearn.com/courses/general-jurisprudence>) та інших.

Продовж. шкали оцінювання знань здобувачів вищої освіти за результатами вивчення навчальної дисципліни

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ЄКТС	Оцінка за національною шкалою
74–81	C	Добре
64–73	D	Задовільно
60–63	E	Задовільно достатньо
35–59	FX	Незадовільно з можливістю повторного підсумкового контролю
0-34	F	Незадовільно з обов'язковим повторним вивченням навчальної дисципліни та підсумковим контролем

** ЄКТС – Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система.*

Критерії оцінювання усного опитування здобувачів на семінарських заняттях (за 5-бальною системою, із переводом у 100-балову систему)

Оцінка «*відмінно*» – здобувач вільно володіє матеріалом, виявляє глибокі систематичні знання та логічно їх викладає. Критично оцінює суперечливу інформацію на основі порівняльного аналізу основної та додаткової літератури. Уміє розрізняти упереджену інформацію від об'єктивної, аргументує власні судження та висновки. Можливі несуттєві помилки.

Оцінка «*добре*» – здобувач виявляє достатньо повне знання матеріалу, логічно викладає його за основною та додатковою літературою, рекомендованою до семінарського заняття. Здатний до систематизації та критичної оцінки інформації, аргументації власних думок і висновків, не припускається суттєвих неточностей. Часто звертається до конспекту.

Оцінка «*задовільно*» – здобувач виявляє знання матеріалу в обсязі, достатньому для подальшого навчання і роботи за спеціальністю. Відповідь описова, за підручниками. При викладі засвоєного матеріалу прикутий до конспекту, припускається суттєвих помилок, однак спроможний зі сторонньою допомогою виправити їх.

Оцінка *«незадовільно»* – здобувач виявляє відсутність знань або вони поверхові чи фрагментарні. Має нечітке уявлення про об'єкт відповіді. Доповідає, читаючи з конспекту (ксерокопії), без допомоги якого матеріалом володіє не достатньо. Допускає принципові помилки.

**Критерії оцінювання поточних модульних робіт
(за 5-бальною системою, із переводом у 100-бальову систему)**

Оцінка *«відмінно»* (5 балів для денної форми навчання і 5 балів для заочної форми навчання) – теоретичне питання розкрите за матеріалами основної і додаткової літератури, з критичним аналізом та самостійним узагальненням. Практичні завдання (тести) виконанні правильно більш як на 90 %.

Оцінка *«добре»* (4 бали для денної форми навчання і 4 бали для заочної форми навчання) – теоретичне питання розкрите за матеріалами основної і додаткової літератури, аналітично, із самостійним узагальненням. Практичні завдання (тести) виконанні правильно на 74–89 %.

Оцінка *«задовільно»* (3 бали для денної форми навчання і 3 бали для заочної форми навчання) – теоретичне питання розкрите достатньо повно за матеріалами основної літератури, описово. Практичні завдання (тести) виконанні правильно на 60–73 %.

Оцінка *«незадовільно»* (1–2 бали для денної та заочної форми навчання) – відповідь на теоретичне питання відсутня або носить фрагментарний, описовий характер. Практичні завдання (тести) виконанні правильно менш як на 60 %.

**Критерії оцінювання питань і практичних навчальних завдань, презентацій, індивідуальних навчальних і науково-дослідних завдань, рекомендованих до самостійної роботи
(за 5-бальною системою, із переводом у 100-бальову систему)**

Оцінка *«відмінно»* (5 балів) – завдання виконане самостійно за основною, додатковою рекомендованою та самостійно підбраною здобувачем літературою. Носить аналітичний характер, наявні власні судження та аргументовані висновки здобувача. Наявні елементи наукової творчості. Використані джерела підтверджуються посиланнями на них.

Оцінка «добре» (4 бали) – завдання виконане самостійно за основною і додатковою рекомендованою літературою. Здобувач виявив здатність до критичного аналізу інформаційних джерел та самостійних висновків. Використані джерела підтверджуються посиланнями на них.

Оцінка «задовільно» (3 бали) – завдання виконане самостійно за основною рекомендованою літературою, носить описовий характер. Здобувач не виявив власного розуміння матеріалу та здатності до його аналізу і самостійного узагальнення.

Оцінка «незадовільно» (1–2 бали) – завдання не виконане, або виконане не доброчесно чи з відтворенням окремих фрагментів.

Приклад завдань для поточної модульної роботи

Полтавський університет економіки і торгівлі

Кафедра правознавства

Поточна модульна робота 1

з навчальної дисципліни «Філософія права»

Модуль 1

Варіант 1

Теоретичне завдання

Підготувати відповідь на питання:

1. Філософсько-світоглядні основи багатоманітності визначень права.

Практичне завдання

Розв'язати тести:

1. У чому полягає сенс філософії?

- а) формуванні світогляду;
- б) мудруванні;
- в) пошуку істини;
- г) формуванні наукового світогляду.

2. У чому полягає сенс філософії права?

- а) логічний метод тлумачення права;
- б) критика діючого права в аспектах його невідповідності належному праву;

- в) формування універсального права;
- г) доповнення теорії права досвідом реалізації різних теорій.

3. До якого виду об'єктивістського обґрунтування права належить твердження про його виникнення з надр народного духу?

- а) юридичний біологізм;
- б) юридичний економізм;
- в) історична школа права;
- г) соціологічний об'єктивізм.

4. Що розуміється під формулюванням «до- і поза юридичні права, свободи й обов'язки людини»?

- а) персоналістичні права, свободи й обов'язки людини;
- б) системні права, свободи й обов'язки людини;
- в) буттєві права, свободи й обов'язки людини;
- г) індетермінізовані права, свободи й обов'язки людини.

5. До якого виду праворозуміння належить теза: «належне» право не залежить від «суцього» права?

- а) соціологічне;
- б) нормативне;
- в) трансцендентальне;
- г) природно-правове.

Провідний викладач _____ доц. Горбань О. В.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПІДСУМКОВОГО (ЕКЗАМЕН) КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ ЗДОБУВАЧІВ

1. Термін «філософія». Особливості філософського розуміння та пояснення світу.
2. Філософське осмислення та наукове пізнання права, предмет філософії права.
3. Філософія права в системі юридичних дисциплін.
4. Об'єкт, предмет і основні питання філософії права.

5. Філософський та юридичний аспекти права, їх спільність, відмінність і особливості.
6. Феномен світогляду, його структура, історичні типи і значення в особистому та суспільному житті людини.
7. Значення філософії права для формування світогляду та професійних компетентностей юристів.
8. Методологія права та її рівні.
9. Трансформаційні перетворення у сучасній методології філософії права.
10. Способи і види філософського обґрунтування права.
11. Формальна і неформальна логіки в методології права.
12. Категорія праворозуміння. Типи праворозуміння.
13. Класичні концепції «природного» праворозуміння.
14. Філософські основи соціологічного та об'єктивістського праворозуміння.
15. Філософські основи багатоманітності розуміння права.
16. Проблема інтегрального праворозуміння.
17. Об'єктивістські та соціологічні концепції праворозуміння.
18. Феноменологічна концепція права.
19. Екзистенціалістська концепція права.
20. Герменевтична концепція права.
21. Аналітична філософія права.
22. Ліберальні демократії як втілення природно-правового праворозуміння.
23. Поняття позитивістського праворозуміння.
24. Становлення юридичного позитивізму, його джерела та принципи.
25. Проблема інтегрального праворозуміння.
26. Класичний юридичний позитивізм Дж. Остіна та К. Бергбома.
27. Юридичний неопозитивізм: «Чиста теорія права» Г. Кельзена.
28. Юридичний постпозитивізм: аналітична юриспруденція Г. Харта.
29. Переваги і недоліки природно-правового та позитивістського праворозуміння.

30. Онтологічні основи права та основне питання правової онтології.
31. Специфіка правової реальності та її структура.
32. Природне і позитивне право як основні елементи онтологічної структури права.
33. Основні поняття онтології права.
34. Структура права в категоріях онтології.
35. Форми буття права.
36. Свобода, справедливість, рівність як основа змісту ідеї права та її реалізації.
37. Поняття правової антропології, її специфіка, предмет і функції.
38. Антропологічні основи права.
39. Гуманістична природа права.
40. Філософський зміст і обґрунтування прав людини.
41. Основні питання правової антропології.
42. Природа людини і право.
43. Філософсько-правове розуміння особистості та процесу її формування.
44. Особистість і право.
45. Право як спосіб людського співіснування.
46. Поняття «образ людини у праві» та «образ права», «правова людина» та «людина юридична».
47. Поняття «правова особистість» і «юридична особистість».
48. Співвідношення морального і правового гуманізму.
49. Людина як суб'єкт пізнання права.
50. Співвідношення правосвідомості людини і правового буття.
51. Поняття та предмет правової гносеології.
52. Об'єкт і суб'єкт правового пізнання та проблема об'єктивності права.
53. Особливості правового мислення. Мова і проблема розуміння у праві.
54. Правова епістемологія та правова герменевтика.
55. Типи правової епістемології (емпіризм, раціоналізм, інтуїтивізм).

56. Цілі правового пізнання та гносеологічні принципи права. Пізнавальна установка.
57. Етапи, рівні та методи пізнання права.
58. Суб'єкт, об'єкт і предмет правового розуміння.
59. Проблема інтерпретації правових текстів і герменевтичні методи «пошуку» права.
60. Мета і результат герменевтичного розуміння права.
61. Парадигми права та політико-правові доктрини у гносеології й епістемології права.
62. Цінність як поняття філософської аксіології. Типи сучасних аксіологічних концепцій.
63. Правова аксіологія: основні поняття, принципи.
64. Універсальне та культурно-особливе в ціннісному змісті права.
65. Ціннісні основи права. Право як відносна й абсолютна цінність.
66. Свобода як цінність права.
67. Справедливість як цінність права.
68. Взаємозв'язок і співвідношення правових цінностей (свобода, справедливість, рівність, права людини, загальне благо).
69. Суб'єктивна сторона й об'єктивний характер цінності, її критерії.
70. Різноманітність аксіологічних підходів та основні аксіологічні концепції.
71. Загальне благо як правова цінність.
72. Філософсько-правове осмислення девіантної поведінки.
73. Аналіз сутності девіантної поведінки, умов і факторів її формування.
74. Сфера девіантної поведінки та проблеми її мінімізації.
75. Онтологія правопорушення.
76. Негативна онтологія права (неправо) в «досвіді правопорушення». Онтологічний результат вчинення правопорушення.
77. Антиномічний підхід до проблеми правопорушення: гетерономія та гетерономні імперативи в антиномійних ситуаціях.

78. Правопорушення і злочин у контексті онтологічного, антропологічного, аксіологічного та кримінологічного осмислення.
79. Філософське осмислення покарання.
80. Ідея покарання та її інтерпретації в різних типах праворозуміння.
81. Філософсько-правове розуміння мети покарання.
82. Основні теорії покарань: теорія ретрибутивізму та теорія консеквенціалізму.
83. «Справедливе» покарання у філософії права та проблема смертної кари.
84. Правовий, моральний і теологічний аспекти покарання у контексті реалізації справедливості.
85. Істина в юридичній практиці.
86. Правова практика як критерій правової істини.
87. Особливості пізнання правової істини в контексті юридичної практики.
88. Доктринально-догматична проблематика позитивного права і пошуки істини у правотворчості та застосуванні права.
89. Проблематика істини у правотворчості.
90. Проблема істини у правотворчості як предмет філософсько-правового дискурсу.
91. Основні аспекти істинності норм права.
92. Проблеми відповідності норми права суціль і належній правовій реальності.
93. Прескриптивний і дескриптивний аспекти норм права, її внутрішня та зовнішня істинність.
94. Проблематика істини у застосуванні права.
95. Філософсько-методологічне підґрунтя різних концептуальних підходів до розуміння сутності кримінального процесуального доказування.
96. Мета кримінального процесуального доказування у філософсько-правовому дискурсі.
97. Полярність і конвергенція об'єктивності та суб'єктивності у кримінальному провадженні.

98. Об'єкт і проблематика філософсько-правового дослідження правосуддя. Філософія правосуддя як напрям філософії права.
99. Філософсько-правові аспекти методології дослідження правосуддя.
100. Правосуддя та судочинство. Співвідношення ідеї права та її судового здійснення.
101. Мета і метод правосуддя.
102. Ідея правосуддя в історії філософсько-правової думки.
103. Самосуд і правосуддя: антиномія форми та смислів у здійсненні ідеї правосуддя.
104. Правосуддя та судочинство: діалектика змісту та форми.
105. Здійснення правосуддя: герменевтичний підхід. Судова герменевтика.
106. Поняття та особливості судової аргументації. Судова інтерпретація факту.
107. Судове доказування та встановлення істини в суді.
108. Судове праворозуміння, правотлумачення та правозастосування.
109. Правосуддя і судова правотворчість.
110. Правосуддя як справедливе судочинство. Концепції природної справедливості та відновлювального правосуддя.
111. Філософсько-правове осмислення впливу глобалізації на право. Глобалізація права та глобальне право. Локалізація та глокалізація у праві.
112. Проблеми поєднання національного й універсального у праві. Правовий плюралізм і проблема конфлікту цивілізацій і націй як загроза глобалізації.
113. Філософсько-правові аспекти робототехніки та штучного інтелекту.
114. Філософсько-правові аспекти метаморфоз гендерних відносин.
115. Філософсько-правові аспекти антропоцентризму і глобальних екологічних загроз.
116. Філософсько-правові аспекти масових міграцій, мультикультуралізму та проблем національної ідентичності.

117. Тенденція гуманізації права і покарань за правопорушення.
118. Філософсько-правовий вимір міжнародного правосуддя та західних напрямів і концепцій прийняття судового рішення.
119. Філософсько-правові проблеми правової реформи в сучасній Україні.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

Абдукція – міркування, у якому на підставі сукупності емпірично встановлених тверджень про окремі предмети та основоположні твердження, що належать певній теорії, висувається кваліфікуюча гіпотеза, що якнайкраще пояснює наявні факти, метод побудови та прийняття гіпотез.

Автономія – незалежність явища від зовнішньої причинної зумовленості.

Аксіологія, правова аксіологія – складова філософії права, яка досліджує ціннісний аспект права, тобто цінності права, правові цінності та право як цінність, а також ціннісний аспект юридичної науки і юридичної освіти.

Агностицизм – позиція у підході до пізнання, яка заперечує принципову можливість або мати істинні знання, або мати можливість знання надійно оцінювати щодо їх відношення до істини.

Аксіосфера держави – система ціннісних характеристик держави, що виражають її соціальне призначення і виступають нормативними вимогами до здійснення державної влади і функціонування механізму держави.

Аксіосфера права – система ціннісних складових правової реальності, що виражають єдентичний та соціокультурний зміст права.

Аналітична юриспруденція – учення про можливість загального і морально-ціннісно нейтрального розуміння смислу права таким, яким він є сам по собі, шляхом з'ясування значення і правил вживання чітко окресленого списку визначень юридичних понять, які розглядаються такими, що складають ядро правової системи.

Аналогія – міркування, у якому робиться висновок про наявність певної ознаки (властивості чи відношення) у предмета (явища, дії), що досліджується, на підставі його подібності в суттєвих рисах з іншим предметом (явищем, дією).

Аномія – відсутність закону, організації, норм поведінки, їхня недостатність.

Антиномія в праві – суперечність не правобуття, а суперечність правосвідомості, юридичного мислення. Це антиномія розуму, розсудливості.

Антропологія права, правова антропологія – осмислення взаємовідносин людини і права; учення про спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права, або вчення про право як спосіб людського буття.

Антропоцентризм – філософський принцип, який стверджує, що лише людині в яскравій формі притаманний розум, а отже якості світу не лише зосереджені в людині, а й через людину виходять у виявлення, усвідомлення; тому людина постає центром та зосередженням якостей світу.

Аргументація юридична – отримання висновку шляхом надання аргументів юридичного значення та встановлення відношень між ними (побудова структури аргументації), що набуває юридичної форми при узгодженні логічних правил з нормами права.

Б

Брехня – свідоме спотворення знаної істини. Замовчування правди Пол Екман вважає одним з видів брехні (П. Екман).

Буття – гранична межа філософського узагальнення; співвідношення, через яке визначається буття, проте не лише внаслідок позначення межі, за якою буття вже немає, а й тому, що такого роду межа вказує на такі якості суцього, втрата яких рівнозначна втраті самого такого суцього; означена межа позначає також граничну ширість людської думки, її вміння утримуватись у власних актах при бутті, а не зриватися в небуття.

В

Відновлювальне правосуддя – принципово новий підхід до того, як суспільству необхідно реагувати на злочин. За таким підходом – це добровільна відповідь на злочинну поведінку, що ґрунтується на залученні громади, і яка спрямована на те, щоб

зібрати разом жертву, правопорушника та громаду задля того, аби залагодити шкоду, спричинену кримінальною поведінкою.

До процедур відновного правосуддя належать програми примирення потерпілого та правопорушника, серед яких: медіація між потерпілим і правопорушником (кримінальна медіація, програма примирення); сімейні конференції (сімейні групові наради) та кола правосуддя.

Влада:

- 1) здатність чинити вирішальний вплив, нав'язувати волю чи здійснювати намір, план, рішення;
- 2) право розпоряджатися, наказувати, керувати будь-чим або будь-чим;
- 3) могутність, панування, сила;
- 4) політичне панування, правоправління державою, права і повноваження державних органів.

Г

Герменевтична філософія права – філософське вчення про розуміння у праві; осмислення розуміння як способу буття людини у праві (онтологічний вимір) та способу досягнення правової реальності (методологічний вимір).

Гетерономія (від грецьк. – інший закон): гетерономний – такий, закони існування якого, фактори, що його зумовлюють, містяться в чомусь іншому зовнішньому. Концепт, уведений у філософію І. Кантом для позначення одного з двох принципів відношення волі до норми своєї дії, протилежність автономії.

У гетерономії є два імперативи (накази): гіпотетичний і категоричний. Гіпотетичний (оснований на гіпотезі – власній або чужій), а категоричний (оснований на власних переконаннях, рішучостях, безумовностях). У праві гіпотетичний імператив встановлює держава у вигляді державних законів, а категоричний імператив випливає із законів розвитку природи. Перший випадок іменується імперативом позитивного права, а другий – імперативом природного й надприродного права.

Гідність людська – самоцінність та суспільна значимість людини, що визначається існуючими рівнем суспільних відносин, загальносуспільними уявленнями про свободу, справедливість, рівність, її джерелом прав і свобод людини.

Глобальні проблеми – такі проблеми, що виникли внаслідок суттєвого зростання можливостей людського впливу на природу. У ХХ ст. масштаби людських дій стали дорівнювати масштабам планетних природних процесів, але ці дії досить часто руйнують природу, ставлячи під загрозу саме людське існування на планеті.

Глокалізація права – суперечливий об’єктивно-суб’єктивний процес поєднання глобальних і локальних явищ, зв’язків, пристосування національних правових інститутів, норм до глобальних, із збереженням національних рис і особливостей.

Гносеологія – одна із фундаментальних наукових дисциплін, що вивчає пізнання, його роль у людській життєдіяльності, рушійні сили, суперечності пізнання, критерії та ознаки істинних знань. Поняття «гносеологія» ширше за змістом, ніж поняття «епістемологія», воно охоплює будь-які форми і види пізнання людиною навколишнього світу – наукові, донаукові, ненаукові.

Гуманізм у праві – система світоглядних соціально-правових цінностей, антропологічною основою яких є людська гідність, що виявляється в основних правах і свободах людини і має своє закріплення у правових принципах і нормах.

Д

Девіантна поведінка (deviant behavior) – це вчинок або дія людини (групи людей), що не відповідає офіційно встановленим або ж таким, що фактично сформувалися в цьому суспільстві (культурі, субкультурі, групі), нормам і очікуванням. Під «офіційно встановленими» зазвичай розуміють формальні, правові норми, а під фактично сформованими – існуючі норми моралі, звичаї, традиції.

Дискретність правового розвитку – зумовлений зовнішніми та внутрішніми чинниками розвиток суспільства та його правової системи, розрив із традиціями нормативного та

індивідуального правового регулювання суспільного життя, що має місце як в історії права, так і на сучасному етапі його розвитку і виступає як вияв транзитивності у праві.

Дискурс правовий – спосіб філософсько-правової рефлексії, комунікативна взаємодія суб'єктів правового спілкування, засновані на засадах раціональної аргументації, спрямований, зокрема, на розкриття і з'ясування зв'язку між використанням мови і формуванням значення правових норм, а також обґрунтування їх дійсності.

Дійсність (чинність) права та дієвість права: (залежить від типу праворозуміння, а також від контексту) у філософії права поняттю дійсності відповідає особлива властивість змісту юридичних приписів – так звана «зобов'язуюча сила», яка породжує моральний обов'язок їх дотримання (природно-правовий підхід).

Догматизм – надмірне наголошування на цінності та незмінності виправданих знань, ідей і принципів.

Догматична юриспруденція – оригінальна й іманентна позитивному праву традиція методологічного мислення, що оперує юридичними конструкціями як власним змістом права.

Доктрина – учення, наука чи філософська теорія, а також як система поглядів на керівну політичну програму.

Е

Екзистенціальна філософія права – один із напрямів філософії права ХХ ст. Являє собою спробу осягнути сенс і спосіб буття людини у праві на основі методологічних досягнень феноменолого-екзистенціальної філософії (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, М. Мерло-Понті та ін.).

Екзистенція (з лат. – існування), цей термін С. Кіркегором був витлумачений у його початковому значенні як «вихід за межі встановленого, усталеного», для позначення провідної особливості людського існування: неузасадненості, відсутності надійних, однозначних коренів буття.

Економічний аналіз права: в юридичній науці США розглядається як чинник забезпечення універсальної теорії права, яка

кидає виклик традиційним підходам. Критерієм справедливості та правильності тієї або іншої дії є її вплив на економічну ефективність, яку можна виміряти приростом національного доходу. Р. Познер висунув два постулати: (I) норми загального права на практиці ефективні, і (II) правові норми мають бути ефективні. Епітет «ефективний» означає в обох випадках максимізацію готовності суспільства платити за функціонування подібних норм.

Епістемологія – розділ філософського знання, філософсько-методологічна наука про знання. Слово «епістемологія» походить від об'єднання двох грецьких слів «епістеме» – знання та «логос» – учення, закон. Сислове ж навантаження має декілька варіантів. По-перше, за традицією епістемологія була часткою теоретичної філософії, та позначала майже теж саме що й гносеологія. По-друге, с часів філософії Нового часу епістемологія містилася у межах загального вчення про розум. По-третє, з середини 19 ст. епістемологія стала сприйматися як окрема філософська дисципліна, хоч частіше використовувалася назва «гносеологія». По-четверте, в наш час епістемологія стала використовуватися частіше, у зв'язку з тим, що це слово найчастіше фігурує в англомовних філософських творах з теорії пізнання. Так гносеологія та епістемологія знаходяться у одному філософському полі та сприймаються майже однаково, але ж є *відмінні*.

Епістемологія – це частина філософії, яка вивчає те, як ми отримуємо знання про різні речі, які межі нашого знання, наскільки достовірно або недостовірно людське знання, це те, що перетинається з гносеологією. *Відміна є у тому, що епістемологія прагне до отримання «чистого» знання, що міститься в об'єкті. Епістемологія на перше місце ставить знання, а об'єкт розглядає як частку самого знання, об'єкт, таким чином набуває ідеалістичного характеру, діє як ідеалістичний об'єкт, або ж матеріалізовано в об'єкті знання, як реальність.*

Епістемологія права, правова епістемологія – метаюриспруденція; критичне осмислення знання про право; вчення про граничні підстави, природу, межі та умови достовірності правового знання.

«Живе право» (концепція) – один із перших варіантів соціологічного підходу у пізнанні права, що може також визнаватись історично першою європейською парадигмою соціології права.

Загальне благо, спільне благо – суспільний ідеал, прямування до якого та/або досягнення якого покликано максимально покращити життя кожної людини окремо і всього суспільства в цілому.

Засади права – визначальні, вихідні умови права, детермінанти його змісту, на які спирається право й які становлять його фундамент.

I

Ідентичність правова – одна з форм індивідуальної та колективної ідентичності, у межах якої людина актуально сприймає себе як суб'єкта права – носія формалізованих прав, обов'язків і відповідальності стосовно інших суб'єктів прав, співтовариства, всі члени якого усвідомлюють свою приналежність до нього та керуються виробленими й юридично закріпленими в ньому правилами.

Ідеологія – активно-дійове спрямування процесів духовного життя суспільства, тому це є сукупність ідей, гасел, принципів, що в своїй сукупності утворюють певну програму сукупних соціальних дій.

Індивідуальність – суб'єкт покликання, тобто стану, коли право перетворюється на обов'язок, для неї характерна установка на самореалізацію (самоздійснення). Зовнішньому авторитету тут протиставляється надособистісна примусовість совісті, віри, смаку. В індивідуальності ми цінуємо її самотність.

Інтегративна юриспруденція – напрям розвитку правової науки та юридичної практики, особливість якого полягає у сприйнятті права як цілісного і багатовимірного соціального явища, покликаного бути ефективним регулятором суспільних відносин, гарантом основоположних прав і свобод людини.

Інтенція – властивість людської думки та свідомості, пов'язана з їх принциповою спрямованістю на певний предметний зміст; визнання того факту, що не може бути думки «ні про що», свідомості «із нульовим змістом».

Інтерпретивізм: уявляється як «третій шлях» між теорією природного права і юридичним позитивізмом. Під інтерпретивізмом також розуміють європейську юридичну герменевтику. Головні положення (твердження) інтерпретивізму полягають у тому, що право не є певною сукупністю даних (данності), правил чи фактів, а те, що юристи мають на меті витлумачити чи отримати в своїй юридичній діяльності.

Ірраціональне – таке, що не підлягає розумінню, раціональному поясненню та тлумаченню.

Істина – якісна характеристика знання та мета пізнання, така характеристика знань, згідно із якою знання повністю співпадають із реальним станом справ; проте пряме дублювання реальності позбавляє людське пізнання сенсу, а тому істина постає як еталон та ідеал пізнання, який спрямовує пізнання, якісно його зумовлює; в своїй же повноті пізнання постає багатостороннім процесом продукування засобів наближення до істини.

Істина в праві має суттєву суперечність – вона є антиномічною (йдеться про співвіднесеність права і закону). Закон принципово догматичний за своєю природою. У цьому його плюс. Він встановлює чіткі, незмінні правила поведінки. Життя іде вперед, постійно розвиваючись. Це фактично протиріччя між формою і змістом. Але в цьому є і мінус. Бо він стримує подальший розвиток правової сфери (правобуття), його удосконалення.

К

Квазіістина – хибне, необ'єктивне відображення предметів правової дійсності.

Квазіправо – викривлене уявлення про систему загальнолюдських і загальнообов'язкових, формально-визначених норм.

Комунікативно-дискурсивна філософія права – напрям некласичної філософії права, в рамках якої право мислиться як таке, що конститується (обґрунтовується, існує, відтворюється) у комунікації через аргументації в дискурсі або навіть отожднюється з комунікативною взаємодією.

Комунікація правова – суб'єкт-суб'єктна форма взаємодії для розв'язання проблем у сфері права, у процесі якої відбувається обмін інформацією, спрямованої на досягнення результату.

Комунітиризм – філософсько-правова течія та ідеологія, що орієнтована на забезпечення суспільного блага (справедливості та рівності) як універсальної мети та відстоює пріоритет суспільного інтересу над правами і свободами індивіда.

Консенсусправовий – полісемантичне поняття, основні виміри значення якого локалізуються у сфері правової епістемології як процедури критики і раціоналізації змісту позитивного права.

Консерватизм – напрям філософії права, держави та політики, що обґрунтовує збереження і підтримання традиційних для певного суспільства цінностей, соціальних інститутів, форм соціальної організації та правових засад.

Космополітичне право – ідеологія світового правового порядку.

Критичні правові дослідження – інтелектуальні джерела КПД можна простежити від американського правового реалізму. «Критики» прагнули викрити численні міфи, покладені в основу пануючої юридичної теорії та практики. КПД мають декілька загальних тез. По-перше, хоча закон регламентує діяльність суддів, цього часто недостатньо, щоб зобов'язати їх приходити до визначених рішень. По-друге, ідея, що «все право є політикою». По-третє, ідея, що у права є тенденція захищати інтереси багатих і сильних проти бідних і слабких. Тому право є інструментом соціальної несправедливості, яка має бути подоланою.

Л

Легітимація:

1) процес визнання соціальними суб'єктами значущості соціально-політичної реальності як у цілому, так і в її окремих проявах та складових (М. Вебер);

2) способи пояснення і виправдання соціальних і політичних відносин, їх когнітивної та нормативної інтерпретації (П. Бергер, Т. Лукман).

Лібералізм – філософсько-правова течія та політична ідеологія, яка орієнтована на забезпечення індивідуальної свободи як універсальної мети та відстоює пріоритет прав і свобод індивіда над інтересами держави і суспільства.

Лібертаріанство, лібертаризм – філософія права, держави і політики, яка абсолютизує індивідуальну свободу і спрямована на мінімізацію обмежень останньої з боку усіх суб'єктів політики, передусім держави.

Локалізація в праві (правова локалізація) полягає у свідомому прагненні до обмеження, скорочення зовнішніх правових відносин, взаємодій, у культивуванні національних правових форм, інститутів, традицій, звичаїв, особливостей правової культури, а також правової свідомості.

Людина правова – метафоричне позначення суб'єкта права як носія правової здатності – здатності до визнання; ідеал особистості як суб'єкта права.

М

Максимальна антропологія намагається з'ясувати, що є оптимальною формою буття людини, вона орієнтується на образ людини в піднесеному сенсі, але, зазвичай, виявляється байдужою до права і прав людини. Таким був образ людини у Ф. Ніцше, М. Хайдеггера, романтичний образ людини у слов'янофілів і у марксизмі (концепція «всебічно розвиненої особистості»).

Матеріальна справедливість (у судочинстві): у класичному розумінні суд повинен перенести ідею справедливості, втілену в нормах права, на рівень конкретних правовідносин. Так, суд конкретизує вимоги справедливості, закріплені в правовій нормі, щодо окремих правовідносин або корегує ті правовідносини, учасники яких відхиляються від нормативно встановлених стандартів справедливості.

Мінімальна антропологія: відмовляється від учення про цільове призначення людини. Те, якою повинна бути людина, залежить від самої людини. Власне людина визначається за мінімальними умовами того, що необхідно їй, що робить її людиною. До таких умов належать і права людини.

Метафізика: за усталеною традицією філософії XX ст. – основна філософська наука про буття; метафізика розглядає найперші, позачуттєві та позафізичні засади буття. Метафізика у дослідженні буття тяжіє до вирішення питання «Що?» («Що є буття?», «Що є перше буття?»).

Метод – свідомо відфіксований шлях досягнення бажаних результатів у різних сферах людської діяльності; у науковому пізнанні методи постають теоретично обґрунтованими, ретельно проробленими, а тому їх інколи називають «генетичним кодом науки».

Методи правового дослідження – система розумових і/або практичних операцій, принципів, прийомів і правил, спрямованих на вирішення певних пізнавальних завдань у сфері права з урахуванням певної пізнавальної мети, зумовленої духовними і матеріальними потребами суспільства і/або внутрішніми потребами самої правової науки.

Методологія правового пізнання – система засобів, прийомів та інструментів осмислення права або окремих правових явищ.

Мислення – процес інтелектуального оперування предметним змістом свідомості, тобто упорядкований та усвідомлений рух думки через серію фіксованих пунктів до виправданого змістом цього руху результату; за змістом та суттю це є виведення у поле свідомого споглядання фундаментальних характеристик буття.

Мова – провідна форма виразу предметного змісту людської свідомості, тобто форма передачі того, що не може бути вказане безпосередньо, натуралістично (наприклад, ті ж самі еталонні орієнтири мислення); існує цілий спектр мов: мова видів мистецтва, мова науки, мова жестів, серед яких людське мовлення постає найбільш гнучкою та оперативною формою виразу змісту свідомості.

Мова і право: мова – це частина соціальної пам'яті, сукупність значень, що становлять орієнтовну основу діяльності, вона дає можливість передавати певні світоглядні настанови та соціальні настрої з покоління в покоління.

Можливість і дійсність у праві – парні категорії філософії права: можливість характеризує допустимість або здійсненність певної дійсності; дійсність (в абстрактному сенсі) – це об'єктивна реальність, світ загалом, який охоплює і необхідне, і випадкове; дійсність у конкретному сенсі – це розумно здійснена, розумно організована можливість, при цьому «розумно» означає ефективно, досконало, відповідно до сутності здійснюваного.

Н

Належне – те, що повинно бути, це результат цілевстановлення, модель-телеотип, ідеальна конструкція майбутньої необхідної правової реальності.

Належне і суще у праві: належне – те, що повинно бути, суще – те, що є, існує.

Націоналізм – напрям філософії та політики, що ґрунтується на визнанні пріоритету нації як найвищої форми людської спільності, її первинності перед правами людини та державою й на визнанні права кожної нації на політичну, економічну, культурну самостійність.

Наука – спеціалізований і спеціально культивований вид пізнавальної діяльності, спрямований на продукування достовірних перевірених знань; в реальному житті суспільства наука постає у трьох виявленнях: як сукупність знань; як спеціальна пізнавальна діяльність; як сукупність соціальних організацій та інститутів, що забезпечують виконання такої діяльності.

Небуття – гранична межа філософського узагальнення; співвідношення, через яке визначається буття, проте не лише внаслідок позначення межі, за якою буття вже немає, а й тому, що такого роду межа вказує на такі якості сущого, втрата яких рівнозначна втраті самого такого сущого; означена межа позначає також граничну щирість людської думки, її вміння утримуватись у власних актах при бутті, а не зриватися в небуття.

Невизначеність права – ключове поняття епістемологічної стратегії обґрунтування правового мислення, відповідно до якої будь-яка актуалізація правового смислу є його творенням, а не застосуванням як чогось зовнішнього і вже існуючого.

Некласична (посткласична) філософія права – узагальнююча назва для групи тих філософсько-правових напрямів ХХ–ХХІ ст., які мають принципові відмінності стосовно класичних філософських-правових учень і характеризуються низкою специфічних рис, що виражають зазначені особливості.

Неправда буває двох різновидів. По-перше, вона розглядається як еквівалент *омани*, коли людина сама не знає і не усвідомлює, що повідомляє помилкове твердження. Подібне висловлювання не можна вважати брехнею, оскільки воно висловлюється на неусвідомленому рівні, не має будь-яких мотивів, не переслідує будь-які цілі. По-друге, неправда розглядається як наслідок *обмеженості знання*. Наприклад, людина може описувати зовнішню поведінку оточуючих, не знаючи, що ними рухає, які цілі вони переслідують насправді.

Неправо – це правове втілення несвободи, що пов'язане з використанням актуалізованої волі для досягнення індивідуальних і загально-соціальних цілей.

Несвідоме – приховані глибинні шари людської психіки, результат проявів у ній дії найглибших інстинктів життя (а за твердженнями деяких дослідників – і набутих людськими поколіннями навичок культурної поведінки); несвідоме відчутно впливає на процеси свідомості, особливо – на творчість, уявлення про цінності, життєвий вибір, мотивацію дій.

О

Об'єкт – провідна категорія світоосмислення епохи Нового часу: об'єктом позначали частину (фрагмент) природи, на яку спрямовувалась активність людини, суб'єктом – людину як вихідний пункт проявів активності розумового та матеріального планів.

Об'єктивне і суб'єктивне у праві – властивості суб'єкта й об'єкта правової свідомості та діяльності, які впливають на формування та функціонування права.

Обґрунтування прав людини – виявлення їх граничних підстав, тобто того, яким чином права людини вкорінені у бутті.

Онтологія: за усталеною традицією філософії ХХ ст. – основна філософська наука про буття; онтологія розглядає види,

рівні, форми проявів буття. Онтологія у дослідженні буття тяжіє до вирішення питання «Як?» («Як проявляє себе буття?»).

Онтологія права, правова онтологія – вчення про буття права; розділ філософії права, що досліджує питання про структуру, сутність та умови існування права про те, що є правом і як воно можливе, або питання про специфіку правової реальності.

Особистість формується на основі індивідуальності. Це суб'єкт прав, чи права (якщо сутність права бачити в правах людини), а відтак, суб'єкт свободи. Її відмітною рисою є прагнення до власної і повага до чужої незалежності. Саме з образом людини як особистості корелюється право. Адже сутність права утворює категорично вимагане морально-автономним суб'єктом визнання його моральної самостійності (свободи) як попередньої довіри до волі і самодисципліни кожного людського індивіда. В особистості цінується самостійність, чи автономія.

II

Парадигма: 1) з д-грецької: взірєць – у філософії та наукознавстві ХХ ст. – усталений взірєць (еталон) мислення або науково виправданих міркувань, що повинні приводити до достовірних результатів у науковому пошуку; 2) визнані усім загалом наукові досягнення, які протягом історичного часу надають науковому співтовариству модель постановки проблем та їхнього вирішення.

Перспективізм правовий – відносно самостійний напрям праворозуміння, пов'язаний із відмовою від панівної в епістемології метафори «дзеркала» й утвердженням натомість метафори «перспективи» як базової епістемологічної метафори, що узалежнює образ права в об'єктивному і суб'єктивному сенсі від місця, ракурсу, горизонту бачення, особливостей суб'єкта та інших можливих точок зору.

Пізнання – сукупність процесів, процедур і методів набуття знань про явища і закономірності об'єктивного світу.

Позитивне: основне поняття філософських міркувань О. Конта: ясне, реальне, спостережуване, корисне, – те, що повинна вивчати наука, відкидаючи примарне, непевне, непотрібне людині та суспільству.

Покоління прав людини – класифікація прав людини відповідно до часу їх інституціоналізації у національних і міжнародних нормативно-правових актах.

Політика права – використання права з метою здійснення свідомих і цілеспрямованих змін у суспільстві.

Політико-правова доктрина – система поглядів, теорій та учень про особливості державно-правового розвитку, що виражені у концепціях, основою яких є притаманна для певного історичного періоду ідейно-теоретична та ідеологічна основа.

Політичне право – сукупність політико-правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з функціонуванням політичної влади. Де-факто, політичне право регулює суспільні відносини взаємодії права та політики, правового і політичного.

Порівняльна (компаративна) філософія права – один із напрямів філософії права, своєрідністю якого є застосування порівняльного (компаративного) підходу як у філософсько-правових дослідженнях правової реальності, так і у власне філософії права як її компаративної саморефлексії.

Постмодерністська філософія права: постмодернізм наслідує критику західної традиції раціональності і виступає як проєкт у філософії права, що здійснюється у межах постструктуралістської, неопрагматичної та психоаналітичної течій.

Постулати права – аксіоматичні положення, що визначають єдність і неповторність правового буття, які відображають цивілізаційні та культурні особливості права.

Права людини в умовах глобалізації – правові можливості людини здійснювати певні дії для задоволення своїх духовних і матеріальних інтересів, забезпечення існування і розвитку, які мають специфіку, пов'язану з особливостями змісту процесу глобалізації.

Право і мораль – проблема співвідношення і взаємодії моралі і права належить до однієї з найбільш фундаментальних у загальнотеоретичній юриспруденції та філософії права.

Право і політика – проблема їх співвідношення, пріоритетів є давньою і складною.

Право і релігія – напрям філософсько-правових досліджень, пов’язаний з осмисленням співвідношення названих явищ як форм суспільної й індивідуальної свідомості, нормативних регуляторів і порядків, соціальних систем тощо.

Право в антропологічному вимірі – спосіб людської взаємодії (співіснування), можливий завдяки людській здатності бути автономним суб’єктом, що визнає таким самим суб’єктом будь-якого іншого. Носієм цієї здатності є зумовлена визнанням інших особистість, чи персона, а її реалізація і відтворення становить завдання політико-правових інститутів.

Правова антропологія – розділ філософії права, яка вивчає співвідношення особистості і права, особистість як об’єкт дії права та її вимоги до права, структуру цінностей особистості та право як засіб утілення цих цінностей у суспільне життя, права людини та їх юридичний захист, тобто загалом особистісний аспект права.

Предметом правової антропології є вчення про право у зрізі людського буття, у центрі якого стоїть людина з її потребами та інтересами.

Правова глобалізація – процес формування нової, загально-світової системи правових норм, що організовують і забезпечують глобальну міждержавну взаємодію в різних сферах життя сучасного суспільства, у процесі якого міжнародне право, національне право, а також право міжнародних господарських об’єднань виявляються в стані тісного взаємозв’язку. Основними способами правової глобалізації є правова інтеграція, правова інтернаціоналізація та імплементация, а до форм правової інтернаціоналізації можна віднести рецепцію, гармонізацію та уніфікацію.

Правова гносеологія (правова епістемологія) – розділ філософії права, у якому досліджуються особливості процесу пізнання у сфері права, проблема істини, основні етапи, рівні і методи пізнання в праві. Гносеологія права вивчає теоретичні проблеми пізнання права. У рамках правової гносеології осягаються теорія і методологія пізнання правової реальності, пов’язані з розмежуванням права на природне і позитивне, формуванням юридичного і легістичного праворозуміння.

Правова дійсність – об’єктивно-реальний продукт правової діяльності, діяльності людини як правової істоти, втілення її суб’єктивності, правосвідомості слід розуміти як відображення, своєрідний портрет правової людини, і вона упізнає себе у створюваному нею світі права. Правова дійсність передусім відображає родову сутність правової людини, тобто ті її риси, що притаманні всім людям як правовим істотам.

Правова доктрина формується відповідно до ідейно-ментальних особливостей правової системи, відображає національні правові традиції та потреби соціально-економічного, політико-правового та іншого розвитку конкретної держави, її правової системи і пропонує конкретні шляхи вирішення проблем, які виникають у процесі розвитку.

Правова інтерпретація – виявлення правового значення і смислу текстів, знаків, фактичних даних, ситуацій, а також принципів і норм із метою визначення можливих і належних правових наслідків.

Правова людина – це людський індивід, якому з огляду на його природу притаманні вроджені правові якості (природні, невід’ємні, основоположні права). Правову людину можна трактувати як історичну істоту в тому сенсі, що у процесі діяльності вона розвиває, вдосконалює власну сутність і кожен новий індивід, стаючи повноцінним громадянином, має увібрати всі досягнення правової культури.

Правова онтологія: 1) теорія правового буття (правової реальності). Зазвичай його тлумачать як комплекс норм права, правових інститутів, правовідносин, а також правосвідомості (правових ідей, концепцій, теорій тощо); 2) правове буття складається з правових ситуацій, правових відносин, правових норм, а також правових інститутів.

Правова особистість: правова людина як її носій і притаманні такій людині природні (невід’ємні, основоположні) права, що уможливають її життєдіяльність.

Правова парадигма: концепція, що відповідає на найактуальніші у цей конкретний історичний період питання, від розв’язання яких залежить дієздатність і правоспроможність правової системи.

Правова праксеологія: практично-прикладний розділ філософії права та галузь знань, яка утворилася на основі критичного аналізу проблем теоретично-правового та юридично-практичного характеру за допомогою філософської (філософсько-правової) методології і досягнень інших фундаментальних філософсько-правових дисциплін.

Правова реальність: складається з трьох рівнів правового буття: 1) світу ідей (ідея права); 2) світу знакових форм (правові норми і закони); 3) світу взаємодії між соціальними суб'єктами (правове життя).

Правова свідомість – філософська та правова категорія, яка означає сконструйовану суб'єктом (індивідом або групою, спільнотою) картину світу, в якій суб'єкт бачить можливості реалізувати свої життєві цілі через діяльність існуючих правових інститутів.

Правова ситуація: 1) один із основних термінів екзистенціальної філософії права. Позначає простір людського співбуття, який потребує впорядкування на основі права; 2) правові відносини між учасниками, що зумовлюють необхідність запровадження відповідних правових норм. Правову ситуацію можна розглядати як джерело правовідносин і правових норм; 3) сукупність обставин (не обов'язково конфліктних), які людина намагається осмислити на основі права.

Правове буття – одна з форм соціального буття, що реалізується внаслідок взаємодії соціальних суб'єктів.

Правове життя: рівень правової реальності – світ взаємодії між соціальними суб'єктами.

Правове мислення: процес відображення у свідомості людини правової дійсності в її істотних властивостях, зв'язках та відносинах, що, зазвичай, спрямований на вирішення конкретної правової проблеми.

Правове суспільство – саморегульоване суспільство, у якому обмеженням свободи одного суб'єкта є лише така ж рівна свобода іншого суб'єкта, або таке суспільство, у якому затверджене верховенство права (концепція rule of law); філософсько-правовий концепт, що визначає соціально-правовий ідеал, який

є особливо важливим за сучасних умов посттоталітарних демократичних трансформацій у значенні орієнтиру для теоретичних досліджень і практичних дій із реформування правової системи.

Правовий перформанс – поняття, характерне для онтологічного дискурсу в постмодерному мистецтві. Ціль перформансу як методу права – позбавити право надмірної семантичної стійкості та диктату значень. Мова і текст права мають бути на службі у події, речі і тіла, а не навпаки. У полі віртуалістики симуляція і візуалізація, мережевість і антонімічність, динамізм і впливовість – усі ці потужні можливості, обумовлені розвитком виразних засобів, створили нове уявлення про простір і можливості присутності в ньому людини. Після цього відбулася переоцінка поняття «справжності» стосовно буття. Буття суб'єкта у праві уявляється можливим через особливий візуальний його контакт із правовою ситуацією, що гарантує його присутність там. Незважаючи на відсутність фізичної наявності віртуальних речей або учасників у полі перформансу, вони все ж таки вступають у взаємодію один з одним. Інтерактивні суб'єкти виробляють власну присутність, висуваючись у життєві світи один одного, незалежно від характеру простору, у якому перебувають. В інтерактах відбувається актуалізація і прояв не тільки опонента, а й себе особисто. Симулятивна, видима, ілюзорна реальність здатна сьогодні долучити і розчинити в собі людину успішніше, ніж буденна реальність. Формат перформансу дозволяє створити впливовий і загальнодоступний простір дієвості права через справжню присутність в ньому атрибутів різноманітних правових і протиправних, речових і соціальних контекстів. Динаміка зміни рольових ідентичностей учасників перформансу гарантує їхнє тілесне буття у праві, а також дієвість самого права.

Правовий плюралізм – теорія, згідно з якою право не є єдиною системою норм, а складається із співіснуючих, іноді суперечливих і зазвичай концептуально та культурно різних порядків і підсистем. Мовне різноманіття також є виявом плюралізму.

Правовий позитивізм, юридичний позитивізм, юс позитивізм – напрям у філософії права, один із основних типів праворозуміння, який зводить багатогранну правову реальність до позитивного, тобто встановленого права.

Правовий реалізм – концепція вироблення і прийняття судових рішень, за якою більшість справ ставлять важкі запитання перед суддями. Їх слід вирішувати шляхом знаходження балансу інтересів сторін і, зрештою, ухвалювати рішення на користь однієї з них. Згідно з реалістами, основний зміст рішення визначається з урахуванням політичних, економічних і психологічних уподобань судді. Деякі правові реалісти навіть вважали, що суддя здатний формувати рішення справи на підставі своїх суто особистих уявлень. Головний постулат юридичного реалізму становить те, що право є створеним людьми і тому несе на собі відбиток людських недоліків, непослідовності і недосконалості.

Правові цінності: 1) вид духовних цінностей, що задовольняють потреби соціальних груп суспільства у регулюванні соціальних відносин і вчинків людей; 2) властивості (ознаки) права, істотно значущі для людей. До них належать передусім невід’ємні атрибути права – свобода, рівність, справедливість.

Правосуддя: від латинського *justitia* (справедливість, правосуддя, сукупність законів). 1) в «судовому контексті» може означати «правильний, справедливий суд» чи «суд за правом», «суд за справедливістю». На користь такого розуміння свідчить і те, що в літературі нерідко «правосуддя» тлумачиться як «право судити». Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах; 2) правозастосувальна діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції [...] справ з метою охорони прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави.

Предмет (мислення і пізнання) – частина об’єкта, яка виділена, помічена та відмічена людиною через віднесення її до певних еталонних систем відліку та визначеності; через це той

же самий об'єкт може поставати у визначеннях різних предметів для різних галузей пізнання.

Природно-правове мислення – одна з провідних парадигм правового мислення, яка спирається на ідею універсальних ціннісних принципів, здатних бути критерієм справедливості закономірностей, що встановлюються державою.

Причинність у праві – категорія філософії права, що виражає зв'язок між дією чи бездіяльністю та її наслідками.

Прогрес – таких характер розвитку певних, перш за все соціальних процесів, коли параметри цих процесів підлягають оцінці або вимірюванню за принципом переходу від простого до складного, від одноманітної тотожності до диференційованої єдності, від меншого до більшого.

Простір правовий: 1) спосіб повсякденного сприйняття правового світу; 2) поняття юридичної науки, що відображає багатоманітність правових явищ, їх взаємне розташування та зв'язки чи їх відсутність; 3) поряд із правовим часом атрибутивна форма існування правової матерії.

Процедурна справедливість: у судочинстві – забезпечення реальної участі осіб у процесі, змагальність процесу, рівність сторін на всіх стадіях судового розгляду і розумні строки розгляду справи, презумпція невинуватості, право на захист, право на перекладача та ін.

Прощення у праві – звільнення від провини або зобов'язання.

Р

Рефлексія: (з латин.: загинати, обертати) 1) унікальна здатність людської свідомості (і думки) у процесі сприйняття дійсності сприймати і себе саму; внаслідок цього людська свідомість постає водночас і як самосвідомість, думка про щось – як думка про думку, знання про щось – як знання про саме знання; 2) специфічне явище у сфері духовного опанування людиною світу, яке не збігається з пізнанням. *Предмет рефлексії* – ставлення внутрішнього світу до зовнішнього.

Рівність: як соціально-правова цінність – наділення всіх членів суспільства однаковим правовим статусом.

Розвиток: за Гегелем, такий тип зв'язку, який резюмує, підсумовує всі можливі зв'язки та взаємодії дійсності, тобто це є «зв'язок усіх зв'язків»; тому лінія розвитку найбагатша за змістом від будь-яких інших типів зв'язку, а тому пізнання розвитку ущільнює пізнання, робить його більш насиченим та ефективним.

С

Самосуд: в контексті здійснення права – такий, що здійснюється не державою, в позасудовий спосіб, характеризується застосуванням влади, сили, примусу: натовп здійснює розправу над тим, кого вони вважають винуватим; організована група цілеспрямовано організовує відплату (помсту) тощо. Відмінність між судом і самосудом полягає в тому, що суд застосовує передбачені, відомі, публічні правила, які відомі чи можуть бути відомі сторонам судового процесу.

Світогляд є певним ставленням людини до світу, способом орієнтації у житті, усвідомленням людиною свого місця та призначення у природному і соціальному світі. Світогляд дає уявлення про те, яким світ може бути і має бути, якщо у ньому існує людина. Світ не може вважатися завершеним, усталеним цілим, якщо він пов'язаний з такою принципово незавершеною, необмеженою істотою, якою є людина. Людина ж є єдиною істотою у світі, яка постійно сама бере участь у творчості власної долі і життя. Змінюючись сама, вона змінює і світ, у якому живе. Ключовими поняттями світогляду є поняття «світ» і «людина».

На відміну від науки, світогляд відображає не стільки об'єктивно суще, скільки належне і бажане, з позиції певного ідеалу і суб'єктивних цілей людини.

Свобода – одна з фундаментальних категорій правової та політичної філософії, що використовується для позначення суб'єктивних характеристик суб'єкта у проявах його волі (внутрішній аспект свободи) і вчинків (зовнішній аспект свободи).

Свобода волі – це потенційна можливість людини здійснювати вибір своєї поведінки незалежно від об'єктивних і суб'єктивних обставин.

Соціалізація правова – процес включення індивіда в систему правовідносин суспільства на основі засвоєння всієї його правової культури.

Соціологічний підхід до права – специфічний (необов'язково дисциплінарно оформлений) спосіб осмислення права, що за змістом є інтегрованою комбінацією світоглядного, теоретичного та інструментального знання, тобто це специфічна єдність теоретичного і методичного (інструментального знання про право).

Соціологія права – напрям досліджень права, що базується на різних варіантах концептуалізації та дисциплінарної інституалізації соціологічного підходу до права.

Способи обґрунтування права – моделі осмислення правової реальності, які розрізняються залежно від того, що саме розуміється як основа справжньої реальності права, тобто такого простору, у якому «локалізуються» правові смисли, і кожна з яких виступає методологічною основою для відповіді на ключові питання філософії права.

Справедливість – основна правова і моральна цінність; поняття, що виражає ставлення людей один до одного з точки зору конкуруючих інтересів; моральна чеснота (суб'єктивна, особиста справедливість); характеристика соціальних інститутів (об'єктивна, інституціональна, політична справедливість); основоположний принцип права, що виражає його сутність.

Справедливість і право (генеза ідей): дослідження генези зв'язку справедливості і права дає змогу визначити відправну точку їх взаємопроникнення – виникнення права як способу вирішення конфліктів, що втілює первісні уявлення про справедливість, а також простежити історичні особливості перебігу такої конвергенції.

Суб'єкт – провідна категорія світоосмислення епохи Нового часу. Об'єктом позначали частину (фрагмент) природи, на яку спрямовувалась активність людини, суб'єктом – людину як

вихідний пункт проявів активності розумового і матеріального планів.

Субстанція одне із центральних понять новоєвропейського світоосмислення, що позначало таку основу світу, яка охоплювала та пронизувала собою всі форми та явища дійсності, була самовладною та не потребувала для свого буття ніяких інших джерел або причин.

Суд присяжних виник як форма реалізації принципу солідарної відповідальності. Його утвердження – прояв самодовіри та недовіри до влади. Вважається, що суд присяжних, точніше журі (присяжні), як випадково залучена група осіб, покликана виконувати свої функції тимчасово, відтак і менше шансів їх корумпувати, більше – отримати, ймовірно, справедливий вердикт. При цьому присяжні наділяються повноваженнями оцінювати як право, так і обставини (докази), оскільки судді можуть піддаватися неналежному впливу. Присяжне анулювання або анулювання журі – рішення суду присяжних (точніше журі), яке ігнорує розпорядження судді, фактично роблячи закон не чинним.

Суддівський розсуд – спосіб реалізації судової влади суддею. Його предметом є судові тлумачення як спосіб правопошуку для судового правозастосування.

Судова аргументація – комплекс засобів, методів і прийомів, які використовуються учасниками судового процесу під час представлення власної позиції (точки зору), що знаходить своє відображення в певному виді судового рішення; виражений назовні процес судового розгляду стосовно спірних правових питань; спосіб, у який судді публічно ведуть мову про право.

Судова політика – прикладна філософія правосуддя, спрямована на забезпечення здійснення правосуддя на практиці. У широкому розумінні – це політика, пов'язана з судовою діяльністю; у вузькому – (зазвичай) державна політика, складова правової політики, у судовій сфері, спрямована на досягнення встановленої мети та відповідних завдань. Метою державної судової політики може визначатися забезпечення такого режиму здійснення судової влади, за якого здійснюється правосуддя.

Судова стриманість (обмеження) (judicial restraint): передбачає обмеженість суддів у здійсненні судової влади. Поширена в США як теорія конституційного тлумачення, в її основі положення про те, що судді повинні стримуватися від скасування законів, якщо ті не є «явно неконституційними».

Судова філософія права: у вузькому розумінні – це сукупність ідей та переконань, які передбачають як суддя вирішувати справи. У вужчому розумінні цього слова, зокрема структурно, складається із філософії судді (особистісний світогляд, який може включати і професійний) та суддівської філософії (професійні світогляд, підходи), філософії інших учасників, задіяних у здійсненні правосуддя. Судова філософія може розрізнятися за ідеологією у зв'язку зі способами судового тлумачення. Розрізняють, з-поміж інших, такі три види судової філософії судді (суддівської філософії): консерватор (схильний до судового текстуалізму); ліберал (схильний до модернізації правових норм, судової правотворчості); поміркований (анг. judicial moderate) – схильний до посередньої позиції між консерватором і лібералом.

Судове праворозуміння – акт юридичного мислення, діяльність судді спрямована на інтерпретацію правового смислу закону крізь призму результату його застосування під час розв'язання справи; відтворення у свідомості судді змісту права щодо встановленого факту, де корелятом виступає кінцева ціль суддівства, а саме – встановлення справедливості у кожному судовому випадку. Осягнення закону відбувається на двох взаємопов'язаних рівнях – граматичному і психологічному. Перший вид розуміння передбачає осмислення мови закону взагалі та застосованого нормативного акта зокрема. Під час психологічного розуміння закону суддя на емпірично-підсвідомому, духовному рівні починає розуміти норму права – не прагматичний розум, а душа та серце починає керувати ним.

Судовий активізм: термін позначає судові рішення чи суддів (суддя – судовий активіст), які характеризуються впливом власного тлумачення, яке надає суд тому, що позначається як «право», на противагу того, що вважалося б правом із позиції стороннього, неупередженого оглядача. «Судді-активісти» праг-

нуть прийняти законодавство через судові рішення, так наче підміняючи собою законодавця. Властива ознака судового активізму – судова нормотворчість.

Судовий девелопменталізм (developmentalism, з англ. develop – розвивати) – це підхід до тлумачення, вироблений в конституційному праві США, що ґрунтується на доктриналізмі, що визнає можливість і значення часткової доповнюваності за допомогою суддівського права (доктрини, виробленої суддями) та водночас розширює сферу тлумачення, включаючи в неї ширший масив історичних подій, як-от неофіційну практику, звичаї, політичну культуру.

Судовий доктриналізм – підхід до тлумачення, вироблений в конституційному праві США, що ґрунтується на пошуку та узагальненні попередніх тлумачень Конституції, зважаючи на їх зв'язок із конкретними проблемами, задля вирішення поточної проблеми щодо питання, що виникає.

Судовий оригіналізм (originalism) визначається як різновид формалістичної теорії права у сфері правосуддя; принцип конституційного тлумачення, поширений у контексті тлумачення Конституції США, що передбачає з'ясування первісного (оригінального) змісту або наміру, а не, натомість, нав'язування нового тлумачення, відмінне від початкового наміру.

Судовий структуралізм – підхід до судового тлумачення конституції (поширений в конституційному дискурсі США), різновид суддівської філософії, що ґрунтується на розгляді структури органів і повноважень відповідно до конституції, як основи для прийняття судового рішення.

Судочинство у юридичній науці визначається як «процесуальна форма здійснення правосуддя, діяльність суду.

Суцце в найширшому сенсі являє собою наявне буття. У контексті права можна сказати, що існує – це готівкова правова реальність, це те, що є в дійсності.

Сцієнтизм – світоглядна установка, згідно із якою лише наукове знання постає найбільш виправданим, цінним та показовим для будь-якого знання.

Т

Текстуалізм – формалістична теорія юридичного тлумачення, поширена в судово-прецедентній правовій системі, за якою закон тлумачитися за звичайним смислом тексту, не зважаючи на нетекстуальні джерела наміру законодавця, мети закону, справедливість, правильність закону тощо.

Толерантність: відповідно до ст. 1 Декларації принципів толерантності, узгодженої резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р., означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості.

Трансцендентність: з лат.: за межами зовнішнього, зображуваного; характеристика Бога у християнському світобаченні як такого, який принципово несумісний із реаліями світу внаслідок того, що назліченно їх перевершує, тобто це позамежність або позасвітність Бога.

У

Утилітаризм – напрям філософії права, що вважає головною цінністю щастя й оцінює правові явища та процеси з точки зору їх корисності, тобто можливості служити засобом для досягнення найбільшого щастя для найбільшої кількості людей.

Ф

Феномен – основне поняття філософії Е. Гуссерля; те єдине, що надане нам у досвіді свідомості, те, що нам реально з'являється, єдина форма виявлення реальності у свідомості та для свідомості.

Філософія (з давньогрец.: любов до мудрості) – особливий рівень мислення, на якому думка усвідомлює себе саму у своєму ставленні до дійсності та шукає вічних і абсолютних істин, а філософи – це люди, які відкривають таємниці природи і людського життя, учать діяти і жити у злагоді з природою та вимогами самого життя. Філософія є не стільки сумою певних знань, істин, відповідей, скільки джерелом «вічних» питань, які невіддільні від суті людини; філософія ставить питання максимально

універсального, всеохоплюючого, фундаментального характеру про світ і людину (наприклад: Яка суть світу? Чому і заради чого існує людина? Який сенс права? та ін.).

Філософія міжнародного права – галузь філософії права, яка досліджує філософські питання та проблеми, пов’язані з міжнародним правом, його сутністю, ідентичністю, природою та функціонуванням у світі, суспільстві та історії людства.

Філософія покарання – сукупність ідей про зародження, становлення її функціональне призначення права покарання та його реалізації.

Філософія прав людини – критичне осмислення граничних підстав прав людини, які водночас є антропологічними підставами права.

Філософія права – вчення про природу та засади права; дослідницька і навчальна дисципліна на перетині філософії та правознавства, завданням якої є філософське осмислення (рефлексія) права.

Філософія правосуддя – прикладний напрям філософії права, об’єктом осмислення якого є явище правосуддя, предметом – ідея правосуддя, поняття правосуддя та його здійснення.

Формула Радбруха – підхід німецького філософа права Г. Радбруха (1878–1949) до вирішення суперечності між законністю і справедливістю згідно з яким існують виняткові випадки, у яких слід надати перевагу справедливості над законом.

Ц

Цивілізація – стан функціонування суспільства, що виникає на основі певних досягнень в розвитку культури; цивілізація пов’язана із будівництвом міст, із виникненням письма та держави, із виготовленням і використанням металів, тому вона суттєво стабілізує суспільну історію; але внаслідок неспівпадіння вихідних спрямувань цивілізаційних та культурних процесів, між культурою і цивілізацією можливі не лише взаємні впливи та стимулювання, а й конфлікти.

Ціль у праві: для забезпечення порядку у відносинах між людьми та їх об’єднаннями, подолання виникаючих конфліктів

у суспільстві, гарантування безпеки суб'єктів соціальних відносин, збереження цілісності соціальної спільноти та держави.

Ціннісні засади права – основоположні параметри правової реальності, що визначають зміст, напрями розвитку та формальні характеристики права та його інститутів і використовуються з метою оцінки діючого права.

Ю

Юридична антропологія – наукова і навчальна дисципліна, яка досліджує процеси юридизації буття людини, етнічних груп, народів, націй на різних етапах культурно-цивілізаційного розвитку, їх особливості і загальні закономірності, взаємодію традиційних і сучасних правових систем.

Юридична герменевтика – визначення змісту при встановленні та реалізації норми права. Норма права є символом, зміст якого повинен бути встановлений. За буквального змісту завжди ховається другий, контекстуальний, ситуаційний сенс. Без його адекватного розуміння унеможлиблюється правильне розуміння змісту всієї норми. В англійських юристів є приказка: «У законі присутня тільки половина змісту, інша прихована, а ідеї – всередині». Основними категоріями юридичної герменевтики є: розуміння, тлумачення, юридичний текст і контекст.

Юридична глобалістика, правова глобалістика – новий міждисциплінарний, інтегративний, комплексний науковий напрям, який формується на перетині загальної теорії права, міжнародного права, філософії права, глобалістики й спрямований на дослідження впливу глобалізації на правові системи сучасності, змісту і сутності змін у правових нормах, інститутах, явищах, процесах, спричинених глобалізацією, пошук шляхів подолання негативних наслідків впливу глобалізації на право, формування глобального правового простору.

Юридична гносеологія: право визнається об'єктивним, незалежним від суб'єкта феноменом. Пізнавальний процес у сфері права на теоретичному рівні полягає у пізнанні законів розвитку суспільства і природного права. На практичному рівні – пізнання існуючих законів з точки зору їх відповідності природному

праву. Основним принципом тут є тяжіння закону до права як ідеалу або, можна сказати, ревізія існуючих законів відповідно об'єктивного права.

Юридична конфліктологія – нова наукова дисципліна теоретико-прикладного характеру, яка досліджує широкий спектр проблем, таких як конфлікт і право, сутність правового і юридичного конфлікту, гносеологія і систематизація їх різновидів; специфіка учасників і динаміки розвитку конфліктів у сфері правовідносин; юридичні колізії; компроміс і консенсус у праві, правовий нігілізм, протиправна поведінка як джерело юридичних конфліктів; правові шляхи і юридичні механізми розв'язання і попередження конфліктного протистояння тощо.

Юридична логіка – прикладна дисципліна, предметом якої є аналіз правових проблем методами традиційної та сучасної логіки.

Юридична людина – це людський індивід, який у процесі соціалізації здатний сприймати, реалізовувати та трансформувати право як спеціально-соціальне (державно-вольове, юридичне, «позитивне») явище, що є елементом сформованої у певному суспільстві культури.

Юридична особистість – соціально зумовлені якості, характеристики юридичної людини, які закріплені у спеціально-соціальному (юридичному, «позитивному») праві конкретного історичного типу.

Юридична ситуація – соціальний конфлікт, який необхідно вирішити, *правова ситуація* – являє собою сукупність обставин (не обов'язково конфліктних), які людина намагається осмислити на основі права.

Юридичний перформатив – мовний акт, здійснений у рамках специфічної правової процедури заради соціально значимих правових дій. Правовідношення завжди містять перформативні дієслова «обіцяю», «вимагаю», «зобов'язуюсь» тощо. Різного роду юридична діяльність є одночасно певною перформативною активністю, тобто інсценуванням тих чи інших відносин за допомогою мови, як то юридичне консультування, участь у судовому засіданні, пояснення, тлумачення, звинувачення,

обіцяння, клятви, боргові розписки, реєстрація шлюбу тощо. «Перформатив» вживається у значенні «перформативний текст» як особливий тип тексту, що актуалізується в ситуації комунікації і є перш за все дією: по-перше, комунікативною дією, а по-друге, дією саморепрезентації тих, хто говорить шляхом актуалізації їхньої думки і діяльності. Перформатив виступає альтернативою дескриптивному, тобто описовому, тексту.

Юридичний прагматизм – теорія, яка є критично налаштованою стосовно традиційних концепцій судових рішень. У юридичному прагматизмі підкреслюється, що право є практикою, специфічною у конкретному контексті, що воно не має раз і назавжди визначених підстав, а тому залишається інструментальним, тобто таким, що мусить постійно зважати на перспективу судових рішень. Для юридичного прагматиста всі юридичні суперечки істотно залежать від контексту. Основна вимога контекстуалістського аналізу полягає в тому, що кожне ухвалення судового рішення, так само як і будь-яке юридичне протиріччя, має місце в певному унікальному контексті. Тому судові рішення стає перекрученим, якщо здійснюється без урахування даного контексту. Юридичні прагматисти також наполягають на відмові від універсальних підстав в ухваленні судових рішень.

Юридичний формалізм (концептуалізм): вважає, що суддя визначає релевантні юридичні принципи, застосовує їх до фактів даної справи і логічно виводить правило, яке визначає результат судового диспуту.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні

1. Актуальні проблеми філософії права : посібник / О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Ященко ; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 612 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/395/1/%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf>.
2. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2018. 432 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/pidr_filos_2018.pdf.
3. Козюбра М. Практична філософія права. К.: Дух і Літера, 2024. 496 с.
4. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посіб. Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/Posibnyk_maket_2021_2.pdf.
5. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. Х. : Право, 2017. 208 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/298/Vnutri_FilosofUchebn_2017_2.pdf?srsltid=AfmBOopKLLmkPxR1JyjMxofNa74_Mql_cZCnWURDoRjcwEuC0p6zyq9b.

Додаткові

1. Авраменко Л. В. Значення категорій «сутність», «зміст» та «форма» при формулюванні поняття права. С. 15–23. URL: <http://plaw.nlu.edu.ua/article/download/52456/48485/105890>.
2. Александрова О. С., Горбань О. В., Мартич Р. В. Філософія права : навч.-метод. посіб. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. 126 с.
3. Альчук М. Справедливість як сучасний виклик глобалізації. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2021. № 10. С. 5–11. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/socio-humanitarian/article/download/1262/1191>.

4. Андріюк В. В. Філософія права та методологія наукових досліджень : метод. вказівки для підготовки до семінарських занять здобувачів вищої освіти заочної форми навчання спеціальності 081. Івано-Франківськ : Юридичний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2023. 20 с. URL: <https://kttidip.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/83/2023/10/fpimnd-zfn-6-1.pdf>.
5. Антошкіна В. К. Індивідуальні правові акти як об'єкти тлумачення. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 1. С. 7–13. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/1_2020/4.pdf.
6. Арабаджи Н. Категорія «істина» в адміністративному судочинстві: до постановки питання. *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 72–79. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2021/11.pdf.
7. Балинська О. М., Ященко В. А. Принципи діалектики та метафізики (формальної логіки) у праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. Вип. 3. С. 259–265. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1725/1/3-2017%3D28.pdf>.
8. Бандура О. Аксиологія права як складова філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. Т. 10. № 1–2. С. 45–55. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/398/400>.
9. Бандура О. О. Онтологія права як складова філософії права (деякі міркування). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 55–65. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Fmpp_2016_2_6.
10. Бандура О. О. Гносеологія права як складова філософії права (загальні думки). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1–2 (15–16). С. 25–33. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Fmpp_2018_1-2_4.
11. Бандура О. Антропологія права як складова філософської антропології (загальний нарис). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 1–2 (17–18). С. 15–25. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Fmpp_2019_1-2_4.

- логічні проблеми права. 2019. Т. 17. № 1. С. 8–15. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1131/1136>.
12. Бариська Я. О., Попович Т. О., Когут М. В. Природно-правова і позитивістська школи права: порівняльний аналіз основних концепцій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2018. Вип. 49. Т. 1. С. 9–13. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.49-1.pdf>.
 13. Батан Ю. Д. Вплив превентивного механізму права на неправомірну поведінку. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані*: монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА», Каф. крим. права та ін. крим.-прав. дисциплін Миколаїв. ін-т. права, ПРЦ НАПрНУ, ГО «Всеукр. Асоціація крим. права». Миколаїв: Іліон, 2016. С. 625–642. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/9eb4246c-8796-48d2-a027-66430670d64d>.
 14. Безсонов Є. Регресивний антропоцентризм екологічної складової сталого розвитку: необхідність змін і вдосконалення. *Сталий розвиток–стан та перспективи: матеріали міжнародного наукового симпозиуму SDEV '2018*. Львів-Славське, Україна 2018. С. 42–47. URL: <https://ena.lpnu.ua/bitstreams/4a7847b8-864a-44f9-af04-bcc389207a78/download>.
 15. Биков О. М. Правова парадигма у теорії права. *Аналітично-порівняльне правознавство. Розділ XII. Філософія права*. 2023. № 11. С. 696–699. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/11/126.pdf>.
 16. Бігун В. Антропологія права: предмет, система, методологія, статус та функції. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 23–24 листопада 2007 року)*. Львів: СПОЛОМ, 2008. С. 37–50.
 17. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення (огляд окремих висновків філософсько-правового дослідження). *Проблеми філософії права*. 2010–2011. Том VIII–IX. С. 262–275. URL: <https://www.echr.coe.int/Library/DIGDOC/Bihun%202011%20Philosophy%20of%20Justice%201%20ed%20.pdf>.

18. Бліхар В. С. Філософсько-правова інтерпретація свободи волі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 34. Т. 3. С. 149–152. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21CO M=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=nvuzhpr_2015_34\(3\)___38](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21CO M=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=nvuzhpr_2015_34(3)___38).
19. Болокан І. В. С. Судове правозастосування: до питання призначення та характеристики правового явища. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7/2. С. 80–83. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2024/19.pdf.
20. Бондар Н. А., Міщенко М. С. Свобода як правова цінність: природа і особливості. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 26–30. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.3>.
21. Борщевський І. В., Гринь О. Д. Правове мислення як явище правової дійсності та його взаємозв'язок із юридичним пізнанням. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2021. Вип. 65. С. 21–25. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/10/5.pdf>.
22. Братасюк М. Г. Природно-правова парадигма в постмодерний філософсько-правовій думці. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 167–172. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/dspace/handle/123456789/8675>.
23. Бровко Н. І. Генезис засад і принципів філософсько-правового розуміння особистості та процесу її формування. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1–2 (15-16). С. 159–169. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1015>.
24. Булатін Д. О. Поняття «превенція» і «превентивна діяльність» в адміністративно-правовому аспекті. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Вип. 1. С. 15–22. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/1_2018/4.pdf.
25. Булигін Є. В. Моє бачення раціональності права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1–2. С. 318–323. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/view/182121/182036>.
26. Булигін Є. В. Норми права, логіка та істина. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 298–301. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/index>.

27. Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 408 с. С. 48–70. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13425/1/Vapnyarchuk_mon_2017.pdf.
28. Варипаєв О. М., Северин-Мрачковська Л. С., Прудченко І. І. Філософські концепції постгуманізму та трансгуманізму у контексті культурних змін, спричинених штучним інтелектом. *Філософія та управління*. 2025. № 4(8). С. 1–11. URL: <https://www.eu-scientists.com/index.php/fag/article/download/172/166>.
29. Васильєв С. В. Концепції правової глобалізації. *Наукові записки. Серія Право*. 2023. № 14. С. 12–17. URL: <https://pravo.cuspu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/288>.
30. Васильчук В. О. Формальна та реальна справедливість у концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 154–156. URL: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8630/34-Vasylchuk.pdf?sequence=1>.
31. Ватаманюк Л., Гарасимів Т. Проблема пізнання права: гносеологічні межі та можливості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2017. Вип. 4, № 861 (13). С. 83–87. URL: <https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/vypusk-1-nomer-861-13-2017/problema-piznannya-prava-gnoseologichni-mezhi-ta>.
32. Велика українська юридична енциклопедія : Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого : Право, 2017. 1127 с.
33. Верховод Л. І., Гоць А. А., Журба І. В. Штучний інтелект як частина буття сучасної людини: соціально-філософська рефлексія. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. Вип. 47. С. 9–14. URL: <https://doi.org/10.32782/apfs.v047.2024.2>.
34. Від мультикультуралізму до транскультурності: проблема збереження цінностей цивілізованого співіснування : монографія / В. М. Судакова, Н. Б. Отрешко та інші. Київ : Інститут культурології НАМ України, 2018. 287 с. URL: http://icr.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/From-Multiculturalism-to-Transculturality-the-Problem-of-Preserving_the-Values-of-Civilized-Coexistence.2018.pdf.

35. Владленова І. В. Філософсько-концептуальні підходи до визначення глобалізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2021. Вип. 64. С. 71–78. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/download/21003/19722>.
36. Волкова Ю. Ф., Пирога І. С. Право на використання технологій штучного інтелекту: нові виклики та загрози для людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 84: ч. 1. С. 138–143. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/22.pdf>.
37. Габермас Ю. Постметафізичне мислення. Київ: Дух і літера, 2011. 280 с.
38. Гаврилюк Р. А. Соціальна цінність дискусії про гносеологічні засади встановлення істини в судовій справі. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. № 2 (40). С. 76–84. URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/issue/view/16>.
39. Гаврилюк С. В. Юридичні помилки: поняття, класифікація, причини виникнення та шляхи подолання (усунення). *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 60–65. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/623/593/>.
40. Гайдулін О. О. Правова концепція інтерпретивізму: перспективи розвитку європейської правової герменевтики. *Ius privatum*. 2020. № 1–2. С. 56–63. URL: https://iusprivatumjournal.online/wp-content/uploads/2020/12/IP_56-63_Gaydulin.pdf.
41. Галас В. І., Попович Т. П. Поняття у праві: філософсько-правовий аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 322–324. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/17666>.
42. Гарасимів Т. З. Філософсько-правове розуміння злочину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 41–420. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2129/1/3-2011gtzprz.pdf>.
43. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2012. 420 с. URL:

<https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/836/1/%D0%93%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%B2%20%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F.pdf>.

44. Гарасимів Т. З., Іванишин Т. І. Правове пізнання: антропологічний дискурс. С. 156–161. URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_850_26.pdf.
45. Гвоздік О. І. Формальні та неформальні аспекти логіки розслідування. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 2 (22). С. 56–63. URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/download/1466/1463/>.
46. Гегель Г. Основи філософії права або природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука і М. Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. 329 с.
47. Генсіцький Ю. Д. Філософія науки і техніки. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2015. Вип. 8. С. 86–96. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1803872>.
48. Гербут В. С. Право на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність: сутнісний зміст та гарантії захисту : монографія. Ужгород, 2019. 264 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/30522/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84_%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%83%D1%82%20%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf.
49. Геревич М. О. Категорія мети покарання у творчій спадщині представників німецької класичної філософії. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 176–187. URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/article/download/661/665>.
50. Гетманцев М. О. Процесуальна політика і «справедливе правосуддя» як державна стратегія розвитку цивільного процесуального права України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 180–183. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/42.pdf.
51. Головатий С. П. Верховенство права : монографія: у 3 т. Київ : Фенікс, 2006. 1747 с.

52. Горбань В. І., Горбань О. В. Глобалізація і демократія: політико-правовий і етнотериторіальний аспекти. *Зб. наук. пр. Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право»*. 2015. Вип. 23. С. 5–17. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=znpkhnpu_pravo_2015_23_3.
53. Горбань О. В. Актуалізація слова у міждисциплінарному дискурсі теорії та філософії права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Том 2*. 2023. № 78. С. 398–400. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/issue/view/16962>.
54. Горбань О. В. Актуалізація методу соціопсихолінгвістики у філософсько-правовій підготовці юристів. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 48)*: матеріали Міжнар. наук. інтернет-конф., (м. Тернопіль, Україна – м. Переворськ, Польща, 9–10 березня 2023 р.) / [редкол.: О. Яремко та ін.]; ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. Тернопіль: ФО-П Шпак В. Б. 81 с. С. 6–9. URL: https://www.lex-line.com.ua/data/downloads/file_1681906813.pdf.
55. Горбань О. В. Співвідношення приватного та публічного права крізь призму антропології права. *Актуальні проблеми приватного та публічного права*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. присвяченої 94-річчю з дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О. І. (31 березня 2023 року). Харків, 2023. 624 с. С. 273–274. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7710/%D0%90%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%B%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%20%281%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

56. Горбань О. В. Філософсько-правовий аспект проблеми штучного інтелекту. *Традиції та інновації розвитку приватного права в Україні: освітній вимір* : матеріали XII Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Полтава, 8 червня 2023 р.). Полтава : ПУЕТ, 2023. 106 с. С. 25–27. URL: http://puet.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/ucoopconf_2023-3.pdf.
57. Гордійчук О. Перспективи та небезпеки глобалізації: соціально-філософський контекст. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2021. Вип. 39. С. 30–37. URL: http://www.fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/39_2021/4.pdf.
58. Горобець К. В. Про розуміння істини в сучасній юриспруденції. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/c81de838-ca5b-4a14-9a39-77c910be4e72/download>.
59. Гоцуляк Ю. В. Правове буття у доктрині юридичного позитивізму. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 23–28. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/1_2020/part_1/1-1.pdf.
60. Гришук О. В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : Компанія ВАІТЕ. 2019. 416 с.
61. Громовчук М. В., Белов Д. М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне правознавство. Розділ XII. Філософія права*. 2022. № 3. С. 301–310. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/265072>.
62. Губань Р. В. Онтологія суспільної моралі як правової категорії. *Проблеми філософії права. Том VIII–IX*. 2010–2011. С. 361–369. URL: http://lawfaculty.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/philosophy_tom_8-9.pdf.
63. Гудима Д. А. Людина правова та юридична: спроба антрополого-герменевтичного аналізу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 276–283. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/a0d87673-e811-4b8b-89d7-eedc5a0e0bd5>.
64. Гусак А. П. Зарубіжних досвід пробації та протидії злочинності засобами пробації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 2 (49). С. 98–100. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v2_2023/2_2023.pdf.
65. Гущенко Є. Феномен справедливості як правової цінності: науковий дискурс сучасного розуміння. *Вісник Національ-*

- ного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». 2024. № 1 (41). С. 79–84. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2024/may/35143/urnauky4112hushchenkov.pdf>.
66. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу. Київ : Альтерпрес, 2003. 263 с.
67. Гьофе О. Справедливість і субсидарність. Київ : Альтерпрес, 2004. 144 с.
68. Данієлян С. А. До питання змістовного наповнення поняття «принципи права». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 51. С. 180–184. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc51/38.pdf>.
69. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках. Київ : ТанDEM, 2001. 104 с.
70. Дербак В. В. Сутність покарання в контексті теорії детермінізму. *Аналітично-порівняльне правознавство. Розділ 12. Філософія права*. 2023. № 3. С. 451–456. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.82>.
71. Доній Н. Є., Гончаренко О. Г., Кравчук Г. В. Несвобода як потреба: парадокс осіб, схильних до рецидиву злочину. *Права і свободи людини та їх забезпечення в умовах несповоди: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 01 листоп. 2018 р.)*. Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів, 2018. С. 8–11. URL: https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/Zbirnik-konferencija-01_11_2018.pdf.
72. Драган І. В. Інститут покарання в культурно-ціннісному вимірі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1–2 (15–16). С. 237–250. URL: <https://philosophy.paiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/download/1022/1035/>
73. Драган І. В. Динаміка та проблеми еволюції інституту покарання в умовах суспільного розвитку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 3. С. 174–181. URL: http://apnl.dnu.in.ua/3_2024/28.pdf.
74. Драч Д. Юридична логіка: філософсько-правовий аспект. *Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини. Збірка матеріалів міжнародної наукової конференції*. Донецький національний університет імені Василя Стуса.

Секція 7. Філософські рефлексії сучасних соціальних трансформацій. 2020. URL: <https://jts.donnu.edu.ua/article/view/8364/8363>.

75. Дудаш Т. Праворозуміння крізь призму герменевтики. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України*. Львів : Край, 2010. 248 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/356420459_Pravorozu_minna_kriz_prizmu_germenevtiki_Law_Understanding_Herme_neutic_Research.
76. Дудаш Т. Логічний підхід до правової аргументації. *Wroclawsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze* 11, 2020. С. 91–109. URL: <https://wuwrl.pl/wlzp/article/download/12407/11287/>
77. Дудник Р. М. Принцип верховенства права в умовах глобалізації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. Вип. 85: частина 1*. 2024. С. 66–70. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.8>.
78. Дуфенюк О. Вплив ЄСПЛ на формування наднаціональної та національної парадигми прав людини (Український контекст). *Ідеологія і політика*. 2021. № 1. С. 232–250. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2021/05/UKR-Full-Version-1-2021-.pdf>.
79. Дуфенюк О. М. Полярність та конвергенція об'єктивності та суб'єктивності у кримінальному провадженні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 1 (48). С. 110–116. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v1_2023/22.pdf; DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v1.2023.22>.
80. Євграфова Є. Проблема істини в правовій науці та практиці. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76). С. 42–53. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-42-53.pdf.
81. Жаровська І. М., Биков О. М. Проблеми впливу на особу глобалізаційних проявів сучасної правової реальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2018. Вип. 52. Том 1. С. 17–20. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/08/No.52-1.pdf>.
82. Забзалюк Д. Є. Політико-правова доктрина: теоретико-історичний аналіз. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. № 3.

- C. 27–36. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2331/1/2018-3-05.pdf>.
83. Завальнюк В. В. Методи дослідження антропології права (до проблеми застосування методології соціологічної науки). *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 73. С. 143–146. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=A SP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=apdp_2014_73_24.
84. Запара С. І. Вплив судової правотворчості на становлення процесуально-правової моделі прецедентного права в Україні. *Приватне та публічне право*. 2021. № 2. С. 8–13. URL: <http://analyticbase.nlu.org.ua/?arg5=%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%87%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
85. Зірк-Садовські М. Завдання герменевтичної філософії права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 102–114. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/uk/article/UJRN-0000044317>.
86. Івакін О. А. Об'єктивність як неодмінний принцип пізнання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. С. 99–102. URL: <http://www.apdp.in.ua/v29/20.pdf>.
87. Істина як мета правозастосовної діяльності. URL: <https://textbooks.net.ua/content/view/2505/32/>
88. Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 256 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009_2/IVDP_Demidenko_2009.pdf.
89. Кант І. Критика чистого розуму. Київ: Юніверс, 2000. 504 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kant_Immanuel/Krytyka_chystoho_rozumu.pdf?PHPSESSID=l0rasl51gg7clnchb4eu8573.
90. Калужна О. М. Чи закладена «формула» істини як запоруки справедливості кримінального провадження у Конституції України? 2024. С. 209–230. URL: <https://ezp.ukma.edu.ua/bitstreams/8fb800dc-46cd-4b33-9f21-3c2d067bb83c/download>.
91. Карпічков В. О. Правова реальність та правове життя суспільства: співвідношення та взаємодія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*.

2014. Вип. 24. Т. 1. С. 40–44. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/7027/1/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BF%D1%96%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D0%92.%D0%9E.%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B5%20%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0%20%20%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B2%D0%B7%D0%B0%D1%94%D0%B5%D0%BE%D0%B4%D1%96%D1%8F..pdf>.

92. Кельман М. С. Співвідношення методу і методологічного підходу у правовій науці. 2016. С. 204–211. URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_850_33.pdf.
93. Кельзен Г. Чисте правознавство. Київ : Юніверм, 2004. 195 с.
94. Кістяник В. І. Судова аргументація: особливості, порівняльний аналіз та вітчизняна і зарубіжна практика : дис. ... канд. юрид. наук. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ : [б. в.], 2021. 215 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/47c047ca-c879-4887-a79e-3c506c59f849>.
95. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до теорії мовного релятивізму). Львів : Літопис, 2002. 304 с.
96. Коваленко І. І. Інтегративне праворозуміння в контексті феноменологічного осягнення права. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 2. С. 129–140. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Vnyua_2015_2_15.
97. Ковальчук О. М. Цінності права в лібертарно-юридичній концепції. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 102–107. URL:

<https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/a73d382f-fbf6-44b3-af5b-b7f9188e8f27>.

98. Козаченко О. В., Горта О. М. Тенденції сучасної кримінально-правової політики щодо гуманізації кримінальної відповідальності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 165–168. URL: http://apnl.dnu.in.ua/4_2018/40.pdf.
99. Козинець О., Менджул К. Історична школа права: загальна характеристика та представники. *National law journal: theory and practice*. *Januarie* 2020. С. 15–18. URL: <https://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/23278/5%20%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C%20%D0%9E.%D0%93.%2C%20%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B6%D1%83%D0%BB%20%D0%9A.%D0%92.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
100. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права). *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 27–32. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8488/06-Koziubra.pdf?sequence=1>.
101. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21.
102. Колич О., Сесюк Ю. Окремі аспекти філософсько-соціологічного розуміння злочину. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2020. Т. 7. № 2. С. 66–70. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/sep/22120/12.pdf>.
103. «COME ON!» – ювілейна доповідь Римського клубу. 20 грудня 2017 р. URL: <http://vsvittranslate.blogspot.com/2017/12/come-on.html>.
104. Корабльова В. М. Філософія права в Україні: ідеологічні підстави. URL: https://www.dphs.univ.kiev.ua/files/phil_low.pdf.
105. Корнута Р. І. Юридична методологія Р. Циппеліуса (автор-реферат перекладу або спроба поміркувати над твором). *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1–2. С. 424–425. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12807/57-Kornuta.pdf?sequence=1>.
106. Костенко О. М. Культура і закон у протидії злу : монографія. Київ : Атіка, 2008. 352 с.

107. Костицький М. В. Філософія права як наука і навчальна дисципліна. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 16–21. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/7ec6355b-2ac8-4db2-9839-b059ca15868d/content>.
108. Костицький М. В. Нормативізм як методологія юриспруденції. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 17–29. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/bitstreams/99c2fec9-8da8-4e41-901c-5894c0d80cab/download>.
109. Костицький В. В. Право як соціальна цінність. *Соціологія права*. 2020. Вип. 2 (33). С. 47–51. URL: <http://soclaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2020/2/10.pdf>.
110. Костицький М. В. Методології пізнання в юриспруденції як науково-практичному комплексі. *Нове українське право*. 2023. № 2. С. 104–107. URL: <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.13>.
111. Костицький М., Кошакова-Костицька Н. Філософські проблеми правотворчості. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 1 (27). С. 7–15. URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/download/1617/1606/>
112. Косцова І. П. Герменевтичний метод тлумачення норм права: історична та юридична дивергенція. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2015. № 827. С. 153–158. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vnulpurn_2015_827_27.
113. Кошелева К. О. Проблема надання правосуб'єктності штучному інтелекту. *Юридичний бюлетень*. Вип. 11. Ч. 1. 2019. С. 60–66. URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2019/11/part_1/9.pdf.
114. Кравцов І. В. Правовідносини як ключовий елемент соціологічної концепції праворозуміння. *Наукові записки наУКМа. Юридичні науки*. 2018. Т. 2. С. 39–43. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/c37ca737-eb79-460d-9094-9c12482b2e7c/download>.
115. Кравцов І. Поняття та основні типи праворозуміння. *European political and law discourse*. Vol. 5. Issue 5. 2018.

- Р. 66–71. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2018/2018-5-5/12.pdf>.
116. Крапивін Є. О. Про відмінність «інклюзивного» та «ексклюзивного» юридичного позитивізму в сучасній англо-американській юридичній науці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 42–46. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/7.pdf.
117. Кривицький Ю. В. Філософія правової реформи: світоглядно-методологічний вимір. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 2 (22). С. 11–21. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/1461-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-2933-1-10-20220213.pdf>.
118. Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність : навч. посіб. Київ : ВД «Стилос», 2003. 382 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/282734636_The_Philosophy_of_Law_History_and_Modernity_in_Ukrainian_Filosofia_prava_Istoria_ta_sucasnist_K_Stilos_2003_-_382_s.
119. Кучук А. М. Розуміння права: науковий та соціокультурний підходи. *Право та державне управління*. 2016. № 4 (25). С. 22–27. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2016/6.pdf.
120. Кучук А. М. Людська гідність як вектор розвитку кримінально-виконавчої системи (на матеріалах рішень Європейського Суду з прав людини). *Права і свободи людини та їх забезпечення в умовах несповоди* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 01 листоп. 2018 р.). Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів, 2018. С. 8–11; 23–25. URL: https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/Zbirnik-konferencija-01_11_2018.pdf.
121. Кучураді І. Переосмислення філософії права (перекл. з англ. В. Бігуна та І. Кравцова). *Проблеми філософії права. Том VIII – IX*. 2010 – 2011. С. 124 – 131.
122. Лапка О. Я., Семко М. М. Вплив правової глобалізації на формування судової правотворчості в Україні. *Альманах права*. 2024. Вип. 15. С. 313–20. URL: <http://analitichbase.nlu.org.ua/?arg5=%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%87%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.

123. Левицька О. В. Правова природа істини. С. 226–236. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5736/vnulpurn201685036.pdf>.
124. Левицька О. В. Пізнання правової істини: філософсько-догматичний вимір. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 845. С. 396–401. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vnulpurn_2016_845_63.
125. Лемак О. В. Вплив глобалізації на безпеку національної держави: правові та кримінологічні аспекти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 585–595. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303706>.
126. Лозовой В. А. Мораль і право як регулятори діяльності й поведінки соціальних суб'єктів. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному українському суспільстві: матеріали Всеукр. наук.практ. конф., 30 трав. 2019 р. / Нац. юрид. унт ім. Ярослава Мудрого*. Харків : Право, 2019. С. 7–9. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/16950?locale=ru>.
127. Лук'янова Г. Ю. Правове пізнання як основа праворозуміння. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2015. № 18. Т. 1. С. 7–10. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc18/part_1/4.pdf.
128. Луць Л. А., Настасяк І. Ю. Відповідність сучасних законів України міжнародно-правовим цінностям: гасло чи реальність? *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 145–151. URL: <https://almanahprava.org/almanac-of-law-14>.
129. Людина і штучний інтелект: виміри філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як метаантропології : зб. наук. пр. / за ред. Н. Хамітова і С. Крилової. Київ : КНТ, 2020. 265 с. URL: https://mesoeurasia.blogspot.com/2020/12/blog-post_94.html.
130. Максимов С. Суб'єкт права в антропологічному вимірі. *Питання філософії та логіки права*. С. 170–178. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/4838/1/Maksymov_170.pdf.

131. Максимов С. І. Універсальне і національне у ціннісному вимірі права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. С. 97–101. URL: <http://www.apdp.in.ua/v40/17.pdf>.
132. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: Вибр. праці: статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010). (Бібліотека міжнародного часопису «Проблеми філософії права»). Харків : Право, 2010. 336 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2011/Maximov_2010.pdf.
133. Максимов С. Антропологічні основи права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 148–155. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/view/184054>.
134. Максимов С. І. Взаємодія моралі і права. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному українському суспільстві : матеріали Всеукр. наук.практ. конф., 30 трав. 2019 р. / Нац. юрид. унт ім. Ярослава Мудрого*. Харків : Право, 2019. С. 4–7. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16790/1/SB_30-05-2019.pdf.
135. Максимов С. І. Онтологічні та епістемологічні основи правової доктрини. С. 116–119. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7154/1/Maksimov_116.pdf.
136. Малишев Б. В. Правові явища зі сфери належного та зі сфери суцього (теоретико-правовий аналіз). *Право і громадянське суспільство. Науковий журнал. електронне видання*. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-2-2013/item/103-pravovi-iavyshcha-zi-sfery-nalezhnogo-ta-zi-sfery-sushchoho-teoretyko-pravovyi-analiz-malyshev-b-v>.
137. Марченко О. В. Філософія права : навч. посіб. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 304 с. URL: <https://eprints.cdu.edu.ua/4945/>
138. Медвідь Ф. Політико-правова доктрина Івана Франка. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 170–177. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/medvid_polityko_pravova.pdf.
139. Мельничук Н. Ю. «Злочин» та «покарання» у філософсько-правовому вимірі : дис. ... д-р юрид. наук. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2010. 465 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/764/1/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%9D.%D0%AE.%20%D0%B4%D0%B8%D1%81.pdf>.

140. Мельничук О. С. Класичні та некласичні принципи методології сучасного права та держави. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 4 (82). Т. 2. С. 85–90. URL: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.4.2.16>.
141. Мельничук Ю. І. Комунікативна раціоналізація та дискурсивні процедури обґрунтування норм. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 474–476. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2020/116.pdf.
142. Мельничук Ю. І. Особливості пізнання правової істини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 01. С. 907–911. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/153.pdf>.
143. Мелякова Ю. В. Класична і некласична парадигми епістемології права. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 3 (26). С. 85–101. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vnyua_2015_3_10.
144. Мелякова Ю. Ю. Онтологічний аналіз права: дійсність, дівість, присутність. *Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія* / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.] ; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2018. С. 259–280.
145. Мина В. В. Філософсько-правове розуміння мети покарання : дис. ... канд. юрид. наук. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів : ЛьвДУВС, 2011. 210 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/766>.
146. Мирошніченко Ю. М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні : монографія. Харків : Панов, 2017. 200 с. URL: https://ill.dn.court.gov.ua/userfiles/Miroshnichenko_monografiya.pdf.
147. Міл, Джон Стюарт. Про свободу: Есе / пер. з англ. *Ізборник*. Київ : Вид-во Соломії Павличко Основи, 2001. 463 с. URL: <http://litopys.org.ua/mill/mill.htm>.
148. Мінаков М. Універсальні норми в епоху суверенізму. *Ідеологія і політика*. 2021. № 1. С. 4–7. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2021/05/UKR-Full-Version-1-2021-.pdf>.

149. Мірошніченко В. І. Філософія права : навч. посіб. / В. І. Мірошніченко, О. Б. Ганьба, Л. А. Зборовська. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2016. 184 с. URL: <https://dspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/3782/1/Miroshnichenko%2C%20Hanba%2C%20Zborovska%20Filosofii%20prava.pdf>.
150. Моїсеєнкова С. О. Антропологічно-правові детермінанти правоутворення. 2015. С. 272–277. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2263/vnulpurn201582445.pdf>.
151. Нежурбіда С. І. Причини злочину та злочинності: погляди сучасних соціальних філософів. *Проблеми філософії права*. 2010–2011. Т. VIII–IX. С. 249–253. URL: http://lawfaculty.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/philosophy_tom_8-9.pdf.
152. Нежурбіда С. І. Еволюція аналізу теорій причин злочинності в першій половині XX століття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 478–484. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ce1f1412-9845-436f-8358-8f6361780d0f/content>.
153. Оксфордська історія в'язниць: практика покарання в західному суспільстві : зб. статей 14 авторів / Морріс Н., Ротмен Д. Дж. (ред.) ; пер. з англ. Київ, 2009. 560 с.
154. Олексюк М. М. Сучасна англо-американська філософія права: концепції та принципи. *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. 2020. Вип. 85. С. 158–165. URL: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i85.1862>.
155. Олексюк М. М. Морально-етичні концепти сучасної англо-американської філософсько-правової думки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 827–830. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/212.pdf.
156. Олійник Ю. В. Політико-правові ідеї Фрідріха Гаєка щодо розвитку та значення концепції правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 81. Т. 1. С. 73–80. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.11>.
157. Оніщенко Н. М. Правотворчість: проблеми сьогодення. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 21. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/ap_2023_14_4.pdf.

158. Орденів С. С. Право як благо в системі суспільних відносин: соціально-філософське дослідження. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2017. № 1 (25). С. 71–77. URL: https://www.academia.edu/35518433/%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9E_%D0%AF%D0%9A_%D0%91%D0%9B%D0%90%D0%93%D0%9E_%D0%92_%D0%A1%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%95%D0%9C%D0%86_%D0%A1%D0%A3%D0%A1%D0%9F%D0%86%D0%9B_%D0%AC%D0%9D%D0%98%D0%A5_%D0%92%D0%86%D0%94%D0%9D%D0%9E%D0%A1%D0%98%D0%9D_%D0%A1%D0%9E%D0%A6%D0%86%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E_%D0%A4%D0%86%D0%9B%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%A4%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%95_%D0%94%D0%9E%D0%A1%D0%9B%D0%86%D0%94%D0%96%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF.
159. Осауленко А. О. Становлення та розвиток поглядів на покарання та права і свободи засуджених (історико-правовий аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2013. Вип. 21. Ч. 1. Т. 1. С. 82–85. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/28309/1/%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%92%D0%9B%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%A2%D0%90%20%D0%A0%D0%9E%D0%97%D0%92%D0%98%D0%A2%D0%9E%D0%9A%20%D0%9F%D0%9E%D0%93%D0%9B%D0%AF%D0%94%D0%86%D0%92%20%D0%9D%D0%90%20%D0%9F%D0%9E%D0%9A%D0%90%D0%A0%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%AF.pdf>.
160. Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, педагогічні, лінгвістичні та культурологічні засади: монографія / кол. авт.; ред. Л. Р. Наливайко, І. О. Грицай. Київ: «Хай-Тек Прес», 2018. 348 с. URL: https://filosof.nmu.org.ua/ua/%D0%93%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_GENDER_%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82.%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80..pdf.
161. Павлишин О. В., Васюта Ю. В. Справедливість як елемент ідеї права та її місце в системі правових цінностей. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 2 (20). С. 40–47. URL: <https://elar.navs.edu.ua/bitstreams/e0734612-88bc-4c1d-8bc3-1e53f923212e/download>.

162. Павлюк Н. М. Герменевтика в цивільному праві України: теоретичний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 134–137. URL: http://lsej.org.ua/7_2020/35.pdf.
163. Палешник С. Інтерпретаційні акти в судовій практиці. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4 (75). С. 261–268. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/9224/1/vapny_2013_4_32.pdf.
164. Палій О. М. Історія розвитку категорій можливості та дійсності в філософії права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 9-1. С. 18–20. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc9/7.pdf>.
165. Панкевич О. Концепт мультикультуралізму крізь призму проблеми забезпечення прав національних меншин. *Право України*. 2019. № 11. С. 128–143. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2848/1/%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87%20No%2011%202019.pdf>.
166. Панов М. Чезаре Беккарія і його славнозвісний трактат «Про злочини та покарання» (до 250-річчя опублікування). *Право України*. 2014. № 9. С. 226–244. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7056/1/Panov_226.pdf.
167. Парасюк Н. М. Новий етап гуманізації кримінально-правового впливу щодо застосування покарання у виді довічного позбавлення волі: проблема відповідності. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 287–292. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/273860>.
168. Пендюра М. М., Лапка О. Я. Правова глобалізація: поняття, риси, критерії класифікації. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 297–303. URL: <https://almanahprava.org/almanac-of-law-14>.
169. Підскальна О. М. Генеза дискурсу мультикультуралізму: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук. Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир. 2021. 226 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/32456/1/dys-Pidskalna.pdf>.
170. Пікуля Т. О., Харковець А. В. Евристичний потенціал інтегрованого праворозуміння в умовах глобалізаційних

- процесів. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Том 35 (74). № 1. С. 1–5. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/1_2024/3.pdf.
171. Подковенко Т. О. Роль юридичної антропології у сучасному праворозумінні. *Форум права*. 2012. № 1. С. 782–787. URL: https://library.wunu.edu.ua/images/stories/praci_vukladachiv/%D0%A4%D0%B0%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B5%D1%82%20%D0%AE%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%D0%9A%D0%B0%D1%84%20%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D1%82%D0%B0%20%D1%96%D1%81%D1%82%20%D0%B4%20%D1%96%20%D0%BF%D1%80/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%A2.%D0%9E/%D0%A0%D0%9E%D0%9B%D0%AC%20%D0%AE%D0%A0%D0%98%D0%94%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%9E%D0%87%20%D0%90%D0%9D%D0%A2%D0%A0%D0%9E%D0%9F%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%87%20%D0%A3%20%D0%A1%D0%A3%D0%A7%D0%90%D0%A1%D0%9D%D0%9E%D0%9C%D0%A3.PDF.
172. Подковенко Т. О. Індивід, суспільство і держава: грані співвідношення у концепції Томаса Гоббса. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Вип. 24. Том 4. С. 194–198. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6979/1/%D0%86%D0%9D%D0%94%D0%98%D0%92%D0%86%D0%94%2C%20%D0%A1%D0%A3%D0%A1%D0%9F%D0%86%D0%9B%D0%AC%D0%A1%D0%A2%D0%92%D>.
173. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 10–14. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/download/90/90>.
174. Подковенко Т. Плюралізм праворозуміння постмодерного суспільства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. Вип. 1 (37). С. 12–17. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1802/1856>.
175. Подорожна Т. С., Білоскурська О. В. Справедливе правосуддя як мета діяльності органів судової влади. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 23–26. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/Chkup_2018_4_6.pdf.

176. Подорожна Т. С. Правотворчість та судово-інтерпретаційне правозастосування: співвідношення понять. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 4. С. 27–31. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2023.040%9E%20%D0%86%20%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%96%D0%90%D0%92%D0%90.pdf>.
177. Поняття істини. Основні концепції істини. URL: https://stud.com.ua/178276/filosofiya/ponyattya_istini_osnovni_kontseptsiyi_istini.
178. Права людини в епоху штучного інтелекту. Виклики та правове регулювання. 2024. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%90%20%D0%9B%D0%AE%D0%94%D0%98%D0%9D%D0%98%20%D0%92%20%D0%95%D0%9F%D0%9E%D0%A5%D0%A3%20%D0%A8%D0%A2%D0%A3%D0%A7%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%86%D0%9D%D0%A2%D0%95%D0%9B%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%A3_compressed.pdf.
179. Правова практика як критерій правової істини. URL: <https://studfile.net/preview/7207657/page:39/>
180. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінювич, В. С. Смородинський, О. В. Стівба / (Відп. ред. В. С. Бігун). Київ, 2009. 316 с. URL: <https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/09/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B4%D1%8F-%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5-%D1%82%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B5-%D0%BE%D1%81%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf>.
181. Присухін С. І. Принципи спільного блага в соціальному вченні католицької церкви. *СОФІЯ. Гуманітарно-релігійно-знавчий вісник*. 2016. № 1(5). С. 34–37. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/bitstreams/670bcec9-b57b-410d-905b-0126b68f7020/download>.
182. Проблеми тлумачення правових норм : посібник / автор-упорядник О. М. Балинська. Львів : Львівський державний

- університет внутрішніх справ, 2021. 392 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4092/1/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%A2%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%BC_%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD.pdf.
183. Пуховська А. С. Еволюція розуміння прав людини у контексті юридичного позитивізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2013. Вип. 23. Ч. І. Т. 1. С. 86–91. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6590/1/%D0%95%D0%92%D0%9E%D0%9B%D0%AE%D0%A6%D0%86%D0%AF%20%D0%A0%D0%9E%D0%97%D0%A3%D0%9C%D0%86%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%20%D0%9B%D0%AE%D0%94%D0%98%D0%9D%D0%98.pdf>.
184. Рабінович П. М. Філософія права: проблеми і підходи. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. 332 с.
185. Рабінович П. М. Філософія права. Ч. 1–2 : Філософія права як наука. Гносеологія права. Київ : Ін Юре, 2013. 232 с.
186. Рабінович П., Бачинський Т. Правовий світогляд (соціально-природна інтерпретація). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 5–17. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-5-17.pdf.
187. Рабінович П. М. Інтегральність праворозуміння як методологічна проблема / Петро Мойсейович Рабінович, Сергій Петрович Рабінович, Олег Зіновійович Панкевич. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 3. С. 47–55. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3945>.
188. Рабінович П., Панкевич С., Панкевич О. Праворозуміння – концептуально-методологічний фундамент формування та розвитку правової доктрини (за матеріалами журнальної дискусії 2021–2023 рр.). *Право України*. 2023. № 3. С. 18–33. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/pravoukr-2023-3-pravo_2023_3.pdf.
189. Рабінович С. Чи можлива деполітизація конституційного правосуддя України? *The ideology and politics journal*.

2021. № 2(18). С. 235–259. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2021/11/10.-UKR.-Rabinovych-final.pdf>.
190. Рассел Б. Історія західної філософії / пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука. Київ : Основи, 1995. 759 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Russell_Bertrand/Istoriia_zakhidnoi_filosofii/
191. Ратніков В. Когерентна концепція істини в сучасному гуманітарно-науковому знанні (До проблеми співвідношення природничо-наукового та гуманітарного знання). URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5888/ratnikovviziya22016.pdf>.
192. Ремізова О. Сутність та способи інтерпретації права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 350–355. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/3/60.pdf>.
193. Пікер П. Право і справедливість. Київ : Дух і літера, 2002. 216 с.
194. Рогатинська Н. Встановлення об'єктивної істини як мета доказування. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4 (12). С. 268–271. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/240/238>.
195. Рогач О. Я., Белов Д. М. Зміна сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Вип. 70. 2022. С. 136–140. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/05/21.pdf>.
196. Рогозянський В. Правова рефлексія постмодернізму на поведінку людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2023. Вип. 79: частина 2. С. 42–431. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/10/69.pdf>.
197. Романова А. С. Поведінка людини: філософсько-правовий дискурс. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Розділ XII. *Філософія права*. 2024. № 1. С. 763–766. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/300297>.
198. Рувін О. Г. Принцип свободи у державно-правовому творенні: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів : Львівський ДУВС, 2010. С. 19–34. URL:

- <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/787/1/%D0%A0%D1%83%D0%B2%D1%96%D0%BD%20%D0%9E.%D0%93.%20%D0%B4%D0%B8%D1%81.pdf>.
199. Ряшко О. В., Коваль І. М., Орнат Р. В. Злочин і покарання в філософсько-правових концепціях Гегеля. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. № 1. С. 46–54. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/426/1/08.pdf>.
 200. Савенко І. Концептуалізація структури правової реальності та місця закону в ній. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 2 (18). URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/35218/1/%D0%A1%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>.
 201. Савкін О. Проблема встановлення істини під час здійснення кримінального провадження. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 162–170. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1557>.
 202. Сапарова А. Правові запозичення як дискурс інтегративного праворозуміння. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 248–253. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/7/45.pdf>.
 203. Сартр Жан-Поль. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології; пер. з фр. В. Лях. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 854 с.
 204. Сатохіна Н. Правова герменевтика між універсалізмом і контекстуалізмом. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 169–179. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/view/183250/183226>.
 205. Сатохіна Н. Право і прощення. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 250–256. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/view/182300/182191>.
 206. Сашак Я. М. Проблема зла і примусу в праві. *Проблеми філософії права. Том VIII–IX*. 2010–2011. С. 117–123. URL: http://lawfaculty.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/philosophy_tom_8-9.pdf.
 207. Свендсен Ларс Фр. Г. Філософія свободи / Ларс Фр. Г. Свендсен; пер. с норв. С. Волковецька. Львів: Вид-во Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.

208. Семенець К. М. Нові виклики четвертого покоління прав людини: право на одностатеві шлюби. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 74–78. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.13>.
209. Семко М. О. Філософія права та її значення в процесі реформування правової системи України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 430–434. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/77.pdf>.
210. Сидорчук Ю. М. Філософсько-правові проблеми використання штучного інтелекту. *Право і суспільство*. 2017. № 3 частина 2. С. 16–19. URL: http://pravoisusplstvo.org.ua/archive/2017/3_2017/part_2/6.pdf.
211. Світ мудрості. Хрестоматія з філософії : навч. посіб. / Упорядники Г. Орендарчук, М. Шумка. Тернопіль : Астон, 2004. 272 с.
212. Скоморовський В. Б., Гдичинський В. Б. Предметно-дисциплінарний характер емпірично-теоретичного компонента правових парадигм у правотворчості. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 6. Том 1. С. 41–44. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/743282>.
213. Скоробогатов А. Праворозуміння: поняття і типологія. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 204–210. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/view/182012/181927>.
214. Скоромний Д. А. Справедливість у правовому вимірі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 1. С. 119–124. URL: DOI <https://doi.org/10.15421/392027>.
215. Скуріхін С. М. Правове мислення: поняття та підходи до класифікації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 41. Том 1. С. 25–28. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc41/part_1/8.pdf.
216. Сливка С. С. Об'єкт і предмет філософії права. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Том VI-VI. С. 42–48. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/38342619.pdf>.
217. Сливка С. Філософські принципи у праві. 2014. С. 87–95. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2066/vnulpurn201478219.pdf>.

218. Сливка С. С. Предмет проблем філософії права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 94–104. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=vnulpurn_2014_810_18.
219. Сливка С. Метаантропологічні парадигми антиномії філософії права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2024. № 1 (41). С. 332–339. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2024/may/34717/stepanslivka412024.pdf>.
220. Слюсаренко О. Л. Праворозуміння в епоху постмодерну. *Юридична наука*. 2011. № 2. С. 7–11. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=jnn_2011_2_1.
221. Смазнова І. С. Глобалізація насильства: філософсько-правовий аспект. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 57. С. 186–195. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/57_2016/21.pdf.
222. Собакарь А. О. Судочинство: правозастосування versus правотворчість. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2024. № 3 (85). С. 12–17. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/3_2024/4.pdf.
223. Сорока М. Розуміння справедливості в контексті теорій кримінального покарання. *Публічне право*. 2023. № 3 (51). С. 117–128. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/51/13.pdf>.
224. Стаднік І. В., Бондар А. С. Права людини у контексті юридичного позитивізму. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 2. С. 3–12. URL: <https://jpch.donnu.edu.ua/article/view/7842>.
225. Старинський М. В., Завальна Ж. В. Парадигми в праві: реальність сучасної юридичної науки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 01. С. 58–64. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/10.pdf>.
226. Старосольський В. Й. Держава і політичне право : в 2 ч. / Академія політичних наук. Київ : Логос Україна, 2017. Ч. 1. 592 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016783>.

227. Стовба О. Право і неправо: чи можлива негативна онтологія права? *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 1. С. 16–37. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/view/219033>.
228. Сторожук Д. А. Вплив глобалізаційних процесів на правовий прогрес: антропологічні та аксіологічні передумови. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4(25). Том 1. С. 35–40. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/39777>.
229. Сунегін С. О. Антропоцентризм як парадигма розвитку юридичної науки: історичні витоки та сучасний контекст. *Альманах права*. 2021. Вип. 12. С. 237–251. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=ap_2021_12_43.
230. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій : монографія / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.] ; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18268/1/Monokol_8.pdf.
231. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2017. 416 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15606/1/Monokol_Danilian_suchasne%20sus-vo_2017_final.pdf.
232. Тамір Я. Ідея людини. Київ : Смолоскип, 2002. 1126 с.
233. Татаренко І. В., Татаренко Г. В., Попова Ю. О. Доктрина обмеженого правління у вітчизняних політико-правових реаліях. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 44. С. 154–161. URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/download/613/585>.
234. Терещенко О. В. Глобалізація та її вплив на вирішення спорів інститутами міжнародного судочинства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. С. 172–180. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/d25ead78-f62d-4c5c-b4c7-d927485f040b>.

235. Тернавська В. М. Правотворчість держави в умовах глобалізації та глокалізації як основні тенденції у праві. *Нове українське право*. 2024. Вип. 2. С. 95–101. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/590>.
236. Тимченко Г. П., Рябченко Ю. Ю. Судова правотворчість як основа прецедентної моделі цивільного судочинства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 155–158. URL: http://lsej.org.ua/6_2022/6_2022.pdf.
237. Тихолаз А. Г. Утилітаризм Джеремі Бентама та витоки англійського правового позитивізму. *Наукові записки*. 2001. Том 19. Спеціальний випуск. С. 99–106. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/b046d5af-34a8-44d8-bd6a-98d125aeae1/download>.
238. Тішко Л., Щепова Д. Філософський аспект мислення. *Грані*. 2021. Том 24. № 3. С. 90–97. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1620>.
239. Ткаченко О. В. Істина як проблема структурування пост-метафізичного простору правознавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 69–75. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=apdp_2014_72_12.
240. Тлумачення правових норм як вид юридичної діяльності. *Проблеми тлумачення правових норм: посібник / автор-упорядник О. М. Балинська*. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 218–248. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4092/1/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%A2%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%BC_%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD.pdf.
241. Торяник В.М. Філософія та соціологія права (в схемах та визначеннях): підручник / В.М. Торяник, П.В. Макушев. Херсон: Гельветика, 2020. 244 с.
242. Туряниця В. В. Гносеологія генезису та еволюції нових, четвертого і п'ятого, поколінь прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Вип. 75: частина 1. С. 53–58. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/275430/270503>.

243. Тюрю Ю. І. Аналіз філософсько-правових підходів до визначення поняття «штучний інтелект». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 56. С. 54–58. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc56/12.pdf>.
244. Тягло О. В. Чи залишається істина цінністю поля права? *Форум права*. 2013. № 3. С. 677–680. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/bitstreams/f52a51d3-f1f0-41ff-adc1-7eb2cbf0ab18/download>.
245. Тягло О. В. Логіка юридичних міркувань. *Аналітично-порівняльне правознавство. Розділ Х. Філософія права*. 2022. С. 349–353. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/261919/258305>.
246. Удовика Л. Г. Еволюція юридичної антропології. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1–2. С. 244–249. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11895/27-Udovyka.pdf>.
247. Уварова О. Силогістична модель правового обґрунтування: між традицією і реальністю. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 184–192. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/viewFile/182833/182812>.
248. Фальковський А. О. Різноманітність аксіологічних підходів у методології права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. С. 73–79. URL: <http://www.apdp.in.ua/v50/13.pdf>.
249. Філософія права : комплексні навчально-методичні матеріали / уклад. Н. І. Гончарова. Одеса : ОДУВС, 2018. 152 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3fmb_finan/Filosofiya-prava.pdf.
250. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009_2/FilosofUchebn2009.pdf.
251. Філософські проблеми права і влади в суспільстві, що трансформується. URL: <https://studfile.net/preview/7327620/page:27/>
252. Фримен С. Джон Ролз та сучасна політична філософія. Опитування «Філософської думки». *Філософська думка*.

2022. № 1. С. 6–22. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/download/574/547/934>.
253. Фуллер Л. Мораль права. К.: Сфера, 1999. 232 с.
254. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Філософія права в процесі реформування правової системи України: теорія і практика. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 35–40. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/398/379/>
255. Харт Х. Л. А. Концепція права. Київ : Сфера, 1998. 236 с.
256. Хірсіні А. В. Обґрунтування права як філософсько-правова проблема: історико-генетичний аспект. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 72–78. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64093/13-HIrsIn.pdf?sequence=1>.
257. Цвіркун Ю. Європейські стандарти справедливого суду та їх застосування під час вирішення публічно-правових спорів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 3 (31). С. 76–83. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1438/1485>.
258. Цибух О. В. Філософсько-правові засади комунікативної раціональності у міжнародно-правовому дискурсі. *Дис. ... канд. юрид. наук*. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2011. С. 82–95. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/827/1/%D0%A6%D0%B8%D0%B1%D1%83%D1%85%20%D0%9E.%D0%92.%20%20%D0%B4%D0%B8%D1%81.pdf>.
259. Циганюк Ю. В. Герменевтика судових рішень у кримінальному провадженні. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 4. С. 36–39. URL: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/download/98/89/177>.
260. Цимбалюк М. М., Шандра Б. Б. Філософсько-правова характеристика злочинності: соціокультурні реалії : монографія. Львів : Ліга-прес, 2016. 254 с.
261. Циппеліус Р. Філософія права ; пер. з нім. Є. М. Причепій [та ін.] ; ред. пер. Є. М. Причепій. Київ, 2000. 300 с.
262. Цьомра В. Наділення штучного інтелекту правовою суб'єктністю: проблеми теорії та практики. *Věda a perspektivy*. 2023. № 11(30). С. 520–536. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/download/7439/7483/7483>.

263. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Аксіологічні проблеми владної зумовленості права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 5. С. 15–19. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/b0d86e42-4550-419f-b0bd-a3cb98376556/download>.
264. Цуркан-Сайфуліна Ю. Сучасні інтерпретації природно-правової доктрини щодо права і влади. *National law journal: teory and practice*. Decembrie 2017. Р. 19–24. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/6/part_1/4.pdf.
265. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Зв'язок влади і права у концепціях юридичного позитивізму. *Актуальні проблеми політики*. 2019. Вип. 64. С. 21–47. <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/d231a3c7-a9c3-44e6-89c8-6a5731afabd7/download>.
266. Чорнописька В. Концепт прав людини: філософсько-правовий дискурс антитетичних позицій. 2018. С. 54–61. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/sep/18368/11.pdf>.
267. Чорнописька В. Проблема дефініції «правових цінностей» у сучасному науковому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2020. № 1. Т. 7. С. 89–98. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/may/21490/17.pdf>.
268. Шайхутдінова Г. Суверенізм і націоналізм: наслідки для фрагментації міжнародного права. *Ідеологія і політика*. 2021. № 1. С. 116–131. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2021/05/UKR-Full-Version-1-2021-.pdf>.
269. Шенін С. НАТО і конфлікт між суверенізмом та універсалізмом. *Ідеологія і політика*. 2021. № 1. С. 251–274. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2021/05/UKR-Full-Version-1-2021-.pdf>.
270. Шмоткін О. В. Філософія права як фундаментальна юридична наука. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (14). С. 307–320. URL: <https://lawjournal.com.ua/en/article/read/filosofiya-prava-yak-fundamentalna-yuridichna-nauka>.
271. Шульженко Ф. П. Філософсько-правова природа свавілля в міжнародних відносинах. *Київський часопис права*. 2022. № 4. С. 16–24. URL: <https://doi.org/10.32782/klj/2022.4.2>.
272. Ющик О. Пробаційний нагляд – новий вид кримінального покарання. BLOG. 25.05.2024. URL: <https://law.chnu>.

edu.ua/probatsiinyi-nahliad-novyi-vyd-kryminalnoho-pokarannia/

273. Янкін А. І. Поняття цінності в філософському знанні. 2007. С. 116–119. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/108002/31-Yankina.pdf?sequence=1>.
274. Яровенко Л. О. Політичне право: поняття та статус. *Актуальні проблеми політики*. 2010. С. 277–281. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/39_2010/36.pdf.
275. Ярунів М. М. Аксиологічно-нормативна парадигма свободи волі. *Дис. канд. юрид. наук*. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2018. 191 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/463/1/%D0%AF%D1%80%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B2%20dus.pdf>.
276. Ясинок Д. М. Судова правотворчість та її межі в цивільному судочинстві України : монографія. Київ : Алерта, 2024. 226 с. URL: https://alerta.kiev.ua/img/cms/PDF/Yasinok_D_mono_Zmist.pdf?srsId=AfmBOoq71hVXJ-JHBHtMgFCVR3ONzs1E1AKAceMZIgor3c3h8qthoIdh.
277. Relevant bibliographies by topics / Політико-правова доктрина. Contents. Journal articles; Dissertations / Theses. 2022. URL: <https://www.grafiati.com/en/literature-selections/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/>

Навчально-методичне видання

ГОРБАНЬ Олена Вікторівна

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Редагування *Л. М. Діденко*
Комп'ютерне верстання *О. С. Корніліч*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 10,2.
Зам. № 406/2266.

Видавець і виготовлювач
Полтавський університет економіки і торгівлі
к. 48, вул. Івана Банка, 3, м. Полтава, 36003.
E-mail: pvv.puet@gmail.com.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 8076 від 28.02.2024 р.